

מתחרות לדו־לאומיות: הפרדסנות הערבית־פלסטינית והיהודית־ציונית בתקופת המנדט

מוסטפא כבהא ונחום קרלינסקי

מבוא

באמצע ינואר 1941 נתכנסו באולם 'אלהמברה' ביפו כאלפיים פרדסנים ערבים ויהודים מכל רחבי הארץ לכינוס חירום. החרפת המלחמה העולמית באגן הים התיכון הביאה לעצירה מוחלטת של יצוא ההדרים, ענף היצוא העיקרי של הארץ ומקור פרנסה לעשרות אלפי משפחות יהודיות וערביות, ופרדסנים משתי החברות הלאומיות בפלסטין המנדטורית חברו יחדיו להתמודד עם המשבר. סופר העיתון דבר, ביטאונה של תנועת העבודה שחרתה על דגלה הפרדה מלאה בין היישוב הציוני לחברה הפלסטינית בת המקום, שיקף בדיווחו מציאות חברתית ותרבותית של שיתוף שלא תאמה את אידיאולוגיית ההפרדה:

אולם בית הקולנוע הנזכר [...] היה צר מלהכיל את המשתתפים, יהודים וערבים מכל אזורי הפרדסנות. מראה הקהל היה ססגוני, ישבו קבוצות־קבוצות, שורות־שורות ובמקצת גם במעורב, תרבושים וכפיות, מגבעות וראשים גלויים, כובעים פשוטים וצניפי־שיכים, פייסליות (כובע לבד בצורת סירה לראשי מהרין שבין הלאומיים הערבים, על שום שפייסל מלך עיראק חבש כובע כזה) ומגבעות נשים אירופיות, מעילים ועבאיות וכפתנים, אנשי כפר ועירוניים, לבושי הדר ובגדים דלים. כל המראה הזה – בתוך המסגרת הכהה של האולם שיש בו פרטנסיה לחיקוי הבניין ההיסטורי של הכליף

* מאמר זה מבוסס בחלקו על ספרנו *The Lost Orchard: The Palestinian-Arab Citrus Industry, 1850-1950* (להלן: Kabha and Karlinsky, *The Lost Orchard*), העתיד לראות אור בהוצאת Syracuse University Press. המחקר נתמך בחלקו גם במענק מאת הקרן הלאומית למדע. ברצוננו להודות לקרן על תמיכתה.

הערבי בגרנאדה הספרדית לפני מאות בשנים [...] הכינוס היה ערוך ע"י הנציגות המשותפת ליהודים ולערבים והקיימת למעלה משנה [...] נקבעו מראש 8 נואמים, 4 ערבים ו-4 יהודים, מלבד היו"ר, שהיה הפעם ראש עיריית יפו, עבד-אל-ראוף אל-ביטאר.¹

סופר עיתון הארץ ההגיש אף הוא את ייחודו של האירוע כמפגש ערבי-יהודי חסר תקדים: 'אולם הקולנוע הגדול "אלהמברה" היה מלא מפה אל פה והנאומים שנישאו בערבית ועברית נפסקו במקומות, שבהם סופר על דאגת הפרדסן והעץ, במחאות כפים מכל הצדדים [...] הכינוס הבלטי לעין כל את שיתוף האינטרסים של עשרות ומאות אלפים מתושבי ארץ-ישראל, יהודים וערבים כאחד.'²

הכינוס באולם 'אלהמברה' לא היה טקסי בלבד. בסיומו הוקם ארגון משותף, דו-לאומי במבנהו ובתפיסתו, של שתי הקהילות הלאומיות של ענף הפרדסנות הארצי. במקביל להתארגנות זו פעלה גם ממשלת המנדט לפתור את המשבר החרף שאליו נקלע ענף כלכלי כה מרכזי. כך הוקמו בראשית 1941 שני גופים דו-לאומיים שניהלו בגלוי, בהסכמה ובתיאום, את ענף הפרדסנות כל תקופת מלחמת העולם ואחריה עד השלב הראשון של מלחמת 1948. הגוף הראשון היה ההתארגנות 'מלמטה' שקמה בעקבות אסיפת 'אלהמברה', שנקרא 'הועד הפועל המשותף של הפרדסנים היהודים והערבים'. הגוף הדו-לאומי השני היה גוף ממשלתי רשמי שהוקם בשיתוף פעולה הדוק של הפרדסנים עם הממשלה. גוף זה נחלק לשתי מועצות: המועצה לשיווק פרי הדר (Citrus Marketing Board) והמועצה לפיקוח על פרי הדר (Citrus Control Board). המועצות הורכבו מנציגות שווה של פרדסנים ערבים ויהודים שהציעו שתי הקהילות ובראשן עמד פקיד בריטי בכיר. ההחלטות במועצות שנתקבלו כל תקופת קיומן בקונצנזוס, חייבו את הענף הארצי כולו.

כידוע הועלו בתקופת המנדט כמה וכמה תוכניות והצעות למבנה פוליטי דו-לאומי בפלסטין/ארץ ישראל. הצעות ותוכניות אלה לא נתממשו.³ בניגוד לאלה, היה שיתוף פעולה נרחב – הן מוסדי רשמי הן בין יחידים וקבוצות כאורח לא-רשמי – בערים הדו-לאומיות (המכונות בהיסטוריוגרפיה הציונית והישראלית כ'ערים מעורבות').⁴ יתר על כן, מעת לעת

1 'הכנוס המשותף של הפרדסנים ביפו', דבר, 16.1.1941.

2 'כינוס הפרדסנים הערבים והיהודים ביפו', הארץ, 16.1.1941.

3 דיון מקיף בתוכניות אלה חורג ממסגרתו של מאמר זה. ראו הפניות בכיבליוגרפיה, אביבה חלמיש, מאיר יערי: ביוגרפיה קיבוצית: חמישים השנים הראשונות, 1897–1947, תל אביב 2009; דימיטרי שומסקי, בין פראג לירושלים: ציונות פראג ורעיון המדינה הדו-לאומית בארץ-ישראל, ירושלים Susan Lee Hattis, *The Bi-National Idea in Palestine during Mandatory Times*, Tel Aviv; 2010 1970; Rachel Fish, 'Bi-Nationalist Visions for the Construction and Dissolution of the State of Israel', *Israel Studies*, Vol. 19 (2014), pp. 15-34

4 נחום קרלינסקי, 'לשליטת המושג "ערים מעורבות"', בתוך: מוסטפא כבהא (עורך), סוגיות נבחרות בחקר תולדות המזרח התיכון המודרני (להלן: קרלינסקי, 'לשליטת המושג "ערים מעורבות"'), רעננה 2020, עמ' 73–101.

נתקיימו שיתופי פעולה של עובדים ערבים ויהודים בעיקר במשק הממשלתי, ואף הוקמו התארגנויות דו־לאומיות קצרות מועד.⁵ אולם המבנה החברתי־כלכלי הדו־לאומי שהקימו פרדסנים ערבים ויהודים, שכפי שנראה בהמשך דברינו קיבל גם הסכמה שבשתיקה של שתי ההנהגות הפוליטיות, היה הדוגמה היחידה למסגרת דו־לאומית שוויונית כלל ארצית שהתקיימה לאורך זמן בתקופת המנדט. חשיבותו של המבנה הדו־לאומי הפרדסני נובעת לא רק מעצם קיומו ולא רק מן העובדה שהוא החזיק מעמד בשנים הקשות שמראשית מלחמת העולם השנייה ועד השליש הראשון של קרבות 1948. זו מסתברת גם ממקומו המרכזי של הענף בכלכלת הארץ, מהמספר הרב – עשרות אלפי משפחות משתי הקהילות – של בני אדם שהתפרנסו ממנו וממקומו החברתי והתרבותי המרכזי של הענף בשתי החברות הלאומיות של פלסטין המנדטורית.

למאמר זה שלוש מטרות עיקריות. ראשית, נבקש להעמיד את דברינו בהקשר הכללי של מחקר תקופת המנדט ונשרטט מתווה תיאורטי שמעגן, להבנתנו, את המבנה הפרדסני הדו־לאומי במסגרת קונצפטואלית מוגדרת. שנית, נבקש לספר את סיפור התהוותו של המבנה הדו־לאומי הפרדסני, את קיומו עד הנכבה ואת התרסקותו בעקבותיה. לבסוף ננסה לאשש את המתווה התיאורטי שהצענו לאור הנתונים שהובאו במאמר.

הקשרים היסטוריוגרפיים ותיאורטיים

מאמרנו מצטרף לשורה מתארכת של מחקרים החושפים יחסי קרבה ופעילויות משותפות ליהודים ולערבים בתקופת השלטון הבריטי בפלסטין המנדטורית.⁶ מחקרים אלה עומדים בניגוד לשתי הגישות הדומיננטיות במחקר המנדט, שלהן שותפים חוקרות וחוקרים פלסטינים

5 תמיר גורן, שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי, רמת גן 2008; הנ"ל, גאות ושפל: התפתחותה העירונית של יפו ומקומה בעימות היהודי־ערבי בארץ ישראל 1917–1947, ירושלים 2016; לב לואיס גרינברג, 'שביתת ארגון הנהגים היהודי־ערבי, 1931: תרומה לביקורת הסוציולוגיה של הסכסוך הלאומי בארץ ישראל/פלסטין', בתוך: אילן פפה (עורך), ערבים ויהודים בתקופת המנדט: מבט חדש על המחקר ההיסטורי, גבעת חביבה 1995, עמ' 157–178; זכריה לוקמן, "'פתחנו להם את המוחות": השיח הציוני־סוציאליסטי ופועלי הרכבת בארץ ישראל, 1919–1929, שם, עמ' 103–121; מנחם קליין, קשורים: הסיפור של בני הארץ, בני ברק 2015; Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1880–1948*, Los Angeles and London 1996; Mark LeVine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880–1948*, Berkeley, CA 2005; Lev Luis Grinberg, *Mo(ve)ments of Resistance: Politics, Economy and Society in Israel/Palestine 1931–2013*, Boston, MA 2014, pp. 60–89; נהגים), Nahum Karlinsky, 'Jaffa and Tel Aviv before 1948: The Underground Story', in: Maoz Azaryahu and S. Ilan Troen (eds.), *Tel-Aviv at 100: Myths, Memories and Realities*, Bloomington & Indianapolis, IN 2012, pp. 138–164

6 ראו ההפניות בערה 5 לעיל וכן, Abigail Jacobson and Moshe Naor, *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in British Mandate Palestine*, Waltham, MA 2016; Assaf Likhovski, *Law and Identity in Mandate Palestine*, Chapel Hill, NC, 2006

וישראלים כאחד, המדגישות את ממד הסכסוך ואת אי־היתכנות פתרונן, או שהן מתרכזות בחברה לאומית אחת מהשתיים.⁷ כמו כן המאמר חורג מן המסגרת הכרונולוגית המקובלת במחקר המנדט, הממוקדת במידה ניכרת בשנים שעד פרוץ מלחמת העולם השנייה, ומרחיבה לתוך תקופת המלחמה ועד הנכבה.⁸ בבסיס התיחום הכרונולוגי המקובל ניצבת ההנחה כי בשנים שעד פרוץ מלחמת העולם השנייה עוצבו התנאים שהביאו ל־1948, הנתפסת כתוצאה דטרמיניסטית של שנים מעצבות אלה. בהיסטוריוגרפיה הישראלית ההגמונית מוצגת תקופת מלחמת העולם השנייה כמעין אתנחתא עד שימוגר האויב הנאצי ויחודש הסכסוך הלאומי במלוא עוזו. הדגש הוא על חשרת השואה המתקדרת על העולם היהודי, על מעמדו הבלתי מעורער של אמין אל־חוסייני כמנהיג הפלסטינים ועל דרכי בניית הכוח הציוני לקראת העימות הבלתי־נמנע.⁹

בניגוד לכך הדגש בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית הוא על ההיחלשות החברתית והצבאית של הפלסטינים בעקבות המרד של 1936–1939; על הפיצול העמוק בין אמין אל־חוסייני ותומכיו ובין האפוזיציה הנשואיבית לדרכו, אפוזיציה ניכרת שסבלה מחוסר לגיטימציה; על ניסיונותיו המוצלחים של אל־חוסייני לשבש כל התארגנות שלא תחת מרותו; ועל התמיכה הבין־לאומית הרחבה שבה זכתה התנועה הציונית בשנות המנדט, במיוחד מצד בריטניה ויהדות ארצות המערב, תמיכה שגברה לאחר השואה והותירה את התנועה הלאומית הפלסטינית חלשה ומבודדת.¹⁰ אולם מוסטפא כבהא טען לאחרונה נגד הנרטיב הפלסטיני ה'קורבני'. טענתו, שהיא גם טענתנו, היא שדווקא בתקופת מלחמת העולם השנייה ובשנים שאחריה חוותה החברה הפלסטינית צמיחה ופריחה כלכליות, חברתיות ותרבותיות חסרות תקדים. כבהא רואה באמין אל־חוסייני את הגורם המרכזי שחתר תחת תהליכי ההתעצמות והחיזוק האלה ומי שמנע מהפלסטינים וממדינות ערב להגיע להישגים מדיניים שהיו מונעים

7 למשל, הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי־ערבי, ירושלים 2013; רשיד ח'אלידי, כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה, ירושלים 2010 (להלן: ח'אלידי, כלוב הברזל); משה ליסק (עורך), תולדות הישוב היהודי בארץ־ישראל מאז העליה הראשונה, א-ה, ירושלים 1989–2003 (להלן: ליסק, תולדות הישוב היהודי בארץ־ישראל); Sherene Seikaly, *Men of Capital: Scarcity and Economy in Mandate Palestine*, Stanford, CA 2016

8 ברי שישנם יוצאים מן הכלל לגישה זו. ראו למשל המחקרים המוזכרים בהערות 5 ו־6 לעיל וכן, שמואל דותן, פולמוס החלוקה בתקופת המנדט, ירושלים 1979; נחום גרוס ויעקב (קובי) מצר, 'ארץ־ישראל במלחמת העולם השנייה: היבטים כלכליים', בתוך: נחום גרוס (עורך), לא על הרוח לכה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ־ישראל בעת החדשה, ירושלים 2000, עמ' 300–324; אניטה שפירא, יגאל אלון – אביב חלדו: ביוגרפיה, בני ברק 2004; מוטי גולני, הנציב האחרון: הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם, 1945–1948, תל אביב 2011; Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998

9 למשל, ליסק, תולדות הישוב היהודי בארץ־ישראל.

10 ח'אלידי, כלוב הברזל; Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, New York 1997

את הנכבה הפלסטינית.¹¹ אם כן, מאמרנו מצטרף למחקרים שמנסים להראות כי שש השנים של מלחמת העולם השנייה היו שנים של התמתנות ניכרת ברמת הסכסוך האתנו־לאומי ושל שיתוף פעולה רחב בין יהודים לערבים; שנים של מציאות שעמדה במידה רבה בניגוד למדיניות הקונפליקטואלית שאליה דחפו שתי ההנהגות הלאומיות, הפלסטינית והציונית. סוגיה היסטוריוגרפית נוספת היא השאלה באיזו מידה תואמת ההתיישבות הציונית, וענף הפרדסנות היהודי בכלל זה, את הפרדיגמה של קולוניאליזם התיישבותי (Settler Colonialism). בשנים האחרונות חידר מחקר הקולוניאליזם האירופי במידה ניכרת את ההבחנות בין הסוגים השונים של תופעה זו. דגש מיוחד ניתן לטיפוס הקולוניאליזם ההתיישבותי. הממד המכריע המבדיל בין קולוניאליזם התיישבותי ובין סוגים אחרים של קולוניאליזם איננו הרצון לשלוט בשטח מסוים, לנצל את משאביו או את אוכלוסייתו עבור מטרופולין מרוחק, אלא שאיפה עמוקה לפנות למתיישבים שטח נפרד מהאוכלוסייה המקומית, ולהקים בו מולדת חדשה עבורם, אירופית־מערבית בצבינה ובמבניה. האוכלוסייה המקומית יכולה להיות מועסקת במשק של המולדת החדשה, אך מטרת הקולוניאליזם ההתיישבותי היא לברוא מרחב גיאוגרפי, אקולוגי, פוליטי ותרבותי אירופי נבדל מהמרחב המקומי או הילידי. מחקר הקולוניאליזם ההתיישבותי האירופי מראה היטב כי כאשר מגיע תהליך הקולוניזציה לשלב שבו נוצרת מסה דמוגרפית, חברתית ותרבותית קריטית של מתיישבים חדשים מתחיל תהליך פסיכולוגי של הדחקה. המולדת החדשה נתפסת עתה כישות עצמאית התלושה במידה רבה מעברה המיידי. הדוגמאות המובהקות הן בראש ובראשונה ארצות הברית, אוסטרליה, ניו זילנד, דרום אפריקה ואלג'יריה.¹² עם זאת, לאחרונה הראו כמה חוקרות וחוקרים, במיוחד מישראל ומאוסטרליה, כי פעמים רבות השאיפה הזאת של הקולוניאליזם ההתיישבותי האירופי לא יצאה לפועל. במקומה נוצרו ישויות היברידיות ומרחבי ביניים של קיום אהדרי בין האוכלוסייה המתישבת ובין האוכלוסייה המקומית והילידית. אלה המשיכו וממשיכים להתקיים ואף להתעצם גם כאשר נדמה כי נסתיים התהליך ההפוך,

11 מוסטפא כהא, הפלסטינים: עם בפזרתו, רעננה 2010.

12 הדגש במחקר הוא עדיין על הקולוניאליזם ההתיישבותי האירופי, אך לאחרונה הורחבה המשרעת הכרונולוגית של התחום המחקרי הזה גם לתקופות ולכוחות קולוניאליים מתקופות קודמות. ראו, Patrick Wolfe, *Settler Colonialism and the Transformation of Anthropology*, London 1999; Caroline Elkins and Susan Pedersen (eds.), *Settler Colonialism in the Twentieth Century: Projects, Practices, Legacies*, London and New York 2005; Lorenzo Veracini, 'Introducing: Settler Colonial Studies', *Settler Colonial Studies*, Vol. 1 (2011), pp. 1-12; Edward Cavanagh and Lorenzo Veracini (eds.), *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism*, New York 2016; Gershon Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge 1989 (להלן: שפיר, אדמה ועבודה); אריז' סבאע־ח'ורי, 'קולוניאליזם התיישבותי, נקודת המבט הילידית והסוציולוגיה של ייצור ידע בישראל', תיאוריה וביקורת, כרך 50 (2018), עמ' 391-418.

תהליך הרה-קולוניזציה.¹³ אנו מבקשים לבחון פרספקטיבה זו בענף הפרדסנות בפלסטינה המנדטורית ובמבנה הדו-לאומי שהוקם.

ענף הפרדסנות היה ענף קפיטליסטי משגשג שהקימו יזמים ערבים כבר באמצע המאה התשע-עשרה, כחמישים שנה לפני בואם של המתיישבים הציונים הראשונים. לקראת סוף המאה התשע-עשרה החלו גם המתיישבים הציונים להשקיע בענף רווחי זה. אם כן, סיפורו של הענף הארצי הוא גם סיפור של תחרות בין היזמים הוותיקים בני המקום ובין היזמים החדשים שאך זה הגיעו מאירופה, שהפכה במהלך המנדט לתחרות כלכלית בין שתי קהילות לאומיות. אך זהו גם סיפורה של תחרות שהשתנתה ליצירה משותפת של מבנה דו-לאומי, וסיפורה של דו-לאומיות בפלסטין המנדטורית שנתרסקה אף היא עם הנכבה.

את שחזור התחרות שהתפתחה לדו-לאומיות ניצוק למסגרת פרשנית המשלבת שני מודלים. האחד הוא המודל של הכלכלן מנסור אולסון (Olson) על התנאים הכלכליים הממריצים פעולה קולקטיבית. אולסון הראה כי בתנאים של כלכלה קפיטליסטית יחידים וארגונים נוטים לא לשתף פעולה זה עם זה אלא אם הרווח הצפוי מהשגת שיתוף הפעולה יעלה על העלות הכרוכה בו. מצב זה נכון במיוחד בענף שבו יש מספר גדול של יצרנים, כפי שהיה ענף הפרדסנות בעת שקם בו האיחוד. אולסון הוכיח כי במצב כזה, ובהיעדר כפייה של הרשויות, האינטרס של כל יצרן הוא להמשיך ולייצר ו'לגלגל' את העלות הכרוכה בהקמת הארגון המשותף על היצרנים האחרים. פעולה קולקטיבית תגיע, טען אולסון, רק כאשר היצרן היחיד ייווכח כי עלות הקמת הארגון המשותף (שתבטא בהקטנה ניכרת של הכמויות שייצר ובהפסד הכספי הכרוך בכך) תהיה נמוכה מהוצאותיו אם ימשיך וייצר ללא הגבלה. ברי שרק משבר כלכלי חריף שהופך המשך הייצור כבעבר ללא כדאי עשוי לדרבן לפעולה כזאת.¹⁴

המודל המעמדי היה הבסיס לכמה ניתוחים של מרקם היחסים בין יהודים לערבים בתקופת השלטון העות'מאני ובתקופת המנדט ואף לניתוח מקרה של שיתוף פעולה ערבי-יהודי, ארעי אומנם, על בסיס כלכלי-מעמדי.¹⁵ אולם למרות התובנות החשובות של מודל זה, ובמיוחד הדגש שניתן בו לכוחות הכלכליים כגורם מכריע בשינוי המציאות ובפרשנותה, להבנתנו הוא הולם פחות את המקרה הפרדסני. כשקם המבנה הפרדסני הדו-לאומי הייתה כל קהילה לאומית מפוצלת מבחינה מעמדית, אך הארגון שקם לא הושתת על סולידריות מעמדית חוצת לאומים אלא על שייכות תרבותית ולאומית.

13 ראו סיכום הגישה החדשה אצל, Libby Porter and Oren Yiftachel, 'Urbanizing Settler-Colonial Studies: Introduction to the Special Issue', *Settler Colonial Studies* (2019), pp. 177-186 (להלן: פורטר ויפתחאל, קולוניאליזם התיישבותי ואורבניזם).

14 Mancur Olson, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, New York 1965

15 שפיר, אדמה ועבודה; גרינברג, שביתת הנהגים.

נזקקנו אם כן למודל שונה. מצאנו כי מודל 'המגעים הבין־קבוצתיים' מייסודו של הפסיכולוג החברתי גורדון אלפורט (Allport) וממשיכיו מתאים יותר לביאור הקמת המבנה הדו־לאומי הפרדסני. המודל מציג חמישה מרכיבים שיישומם מניח תשתית נאותה להפחתת רמת העוינות בין קבוצות אתניות, לאומיות ואחרות, ואף ליצירת שיתוף פעולה ביניהן. מרכיבים אלה הם: (1) יצירת קשרים אישיים; (2) קיום מטרה משותפת; (3) שיתוף פעולה מתמשך לצורך מימושה של המטרה המשותפת. שיתוף הפעולה כדי להשיג מטרה משותפת, טוען המודל, מביא להפחתת העוינות ההדרית, לערעור סטריאוטיפים עוינים, להכרה בצרכיו של האחר וליצירת ידידות; (4) שוויון בסטטוס של שתי הקבוצות בהקשר הספציפי של הפעולה להשגת המטרה המשותפת; (5) תמיכה של הרשויות ושל ההנהגות של שתי הקבוצות. אלפורט וממשיכיו היו ערים לכך שמגע מקרי במרחב הציבורי או מגע בין־קבוצתי שלא נהנה מקיומם של חמשת היסודות הללו, עלול להביא להחרפת העוינות והמתחיות. חוקרי גישה זו אף מדגישים כי תהליך הפיוס אינו ליניארי וכי הוא מאפשר גם נסיגה.¹⁶

ננסה להראות ששילוב שני המודלים שהוצגו מספק מסגרת פרשנית טובה להסברת הקמתו של המבנה הדו־לאומי הפרדסני ולהתמדתו עד הנכבה.

התנאים לקיומו של המבנה הדו־לאומי הפרדסני

הדיאלקטיקה של תחרות ופעילות משותפת, 1890–1939¹⁷

ענף ההדרים בפלסטינה המנדטורית, כענף של יזמות פרטית המיועד לייצוא, נוסד ביד יזמים ערבים באמצע המאה התשע־עשרה. כאשר הגיעו המתיישבים הציונים הראשונים – שכינו את עצמם 'קולוניסטים' ושאת יישוביהם החקלאיים הגדירו 'קולוניות' – לחופי יפו כשלושים שנה מאוחר יותר, הם מצאו ביפו ובסביבותיה ענף הדרים משגשג שנמצא בהתרחבות מתמדת.¹⁸ התרחבות ענף ההדרים נבעה בראש ובראשונה מהביקוש הגדל לפירות, ולהדרים בכלל זאת, בשוקי בריטניה, שהייתה שוק היצוא העיקרי להדרים, ובשוקי אירופה. ביקוש זה נבע מן התפיסה כי הוויטמינים, ובמיוחד ויטמין סי המצוי בשפע בהדרים, הם יסוד חשוב לבריאות טובה ולאריכות ימים.

ההשקעה בהדרים חייבה הון ניכר. רק למעטים מתושבי הארץ הערבים, בעיקר בעלי אדמות וסוחרים גדולים, היה הון לא רק להשקיע בנטיעת הפרדס אלא גם ל'מרווח הנשימה'

16 Gordon Allport, *The Nature of Prejudice*, Reading, MA 1979; Thomas F. Pettigrew and Linda R. Tropp, 'Allport's Intergroup Contact Hypothesis: Its History and Influence', in: John F. Dovidio, Peter Glick and Laurie A. Rudman (eds.), *On the Nature of Prejudice: Fifty Years after Allport*, Malden, MA 2005, pp. 262-277

17 סעיף זה מבוסס במידה רבה על הספר: נחום קרלינסקי, פריחת ההדר: יזמות פרטית ביישוב, 1890–1939, ירושלים 2000 (להלן: קרלינסקי, פריחת ההדר).

18 גם הערבים בני המקום כינו את המושבות הציוניות הראשונות 'קולוניות' (المستوطنات) ואת המתיישבים 'קולוניסטים' (المستوطنون).

הכלכלי להמשיך ולקיים את עצמם ומשפחתם עד שהחל הפרדס להניב פירות. אך התמורה להשקעה בהדרים הייתה הגדולה ביותר מכל הענפים החקלאים בני הזמן. על כן בעלי הון מקומיים המשיכו להשקיע בענף, שהשטח הנטוע שלו ומספר תיבות הייצוא ששילח גדלו בהתמדה. בעלי הון אלה שלטו גם בשיווק הפרי. הם התקשרו עם חברת ספנות בריטית והעניקו לה מונופול על יצוא הפרי לבריטניה; הם קבעו את סדר אחסנת הפרי בנמל יפו ואת סדר המשלוחים ממנו.

המתיישבים היהודים במושבות הציוניות החלו להשקיע בהדרים רק מראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה, כאשר הברון רוטשילד הסיר את תמיכתו הפיננסית מהם ומן המושבות שייסדו.¹⁹ הפרדס שהם נטעו התבסס על מודל הפרדס המקומי בתוספת כמה שכלולים טכנולוגיים וניצול יתרונות לגודל. כמה גורמים השפיעו על התפתחותו של מודל הפרדס המשולב במושבות הציוניות (מושבות העלייה הראשונה).

מחד גיסא נבנו מושבות אלה ככעין חצי מעגל קונצנטרי שהיה מרוחק כשישע-עשר עד שלושים קילומטרים ממרכזו, היא העיר יפו ונמל הים שלה. מחירי הקרקע הנמוכים יותר באזורים אלה מאשר באזור יפו והמוטיבציה לבנות תשתית לישות לאומית יהודית נפרדת מהאוכלוסייה המקומית הם שהביאו את המתיישבים לבנות את מושבותיהם רחוק מיפו. בד בבד פעלו המתיישבים היהודים שהקימו את הקולוניות, והתנועה הציונית בכללה, בהקשר המושגי, התרבותי והארגוני של זמנם. כלומר, בהקשר של הקולוניאליזם ההתיישבותי שבו פעלו מתיישבים אירופים אחרים שהתיישבו בארץ לא אירופית.²⁰ הביטוי לכך בענף הפרדסנות הציונית שזה עתה החל את צעדיו הראשונים היה בנטיעה של פרדסים רחוק ממרכזו של הענף הארצי ובשאיפה להנהיג בפרדסים שיטות חקלאות אירופיות. הונהגו כמה שכלולים טכנולוגיים שהגדילו את הפריון ליחידת שטח ואת היקף השטח הנטוע. אומנם שכלולים טכנולוגיים אלה הונהגו כבר קודם לכן בפרדסים גדולים שהיו בבעלותם של בעלי הון מקומיים, אך באזורי הנטיעה במושבות שכלולים אלה היו נפוצים הרבה יותר. מאידך גיסא מנעו התנאים המקומיים המיוחדים יישום גורף של שאיפת ההפרדה. ראשית, בשקלול הזמינות של שלושת גורמי הייצור המרכזיים – עבודה, הון וקרקע – היה היצע העבודה גדול באופן ניכר מהיצע הקרקע או ההון. המשמעות הייתה שעבודת הכפיים הייתה זולה יותר משני גורמי הייצור האחרים ולפיכך אף הפרדסנים היהודים היו מחויבים לשמור במידה ניכרת על המודל המקומי, שהתבסס על עבודת כפיים מהכשרת הפרדס לנטיעה ועד קטיף הפרי ואריזתו. שנית, אי-אפשר היה לממש את השאיפה ליצור

19 אף שקשה לקבוע אם כל יחיד החזיק באידיאולוגיה לאומית של הקבוצה האתנית שלו, הרי שתי החברות בפלסטין/ארץ-ישראל היו ישויות קולקטיביות שנבדלו בדתן, בתרבותן, בהיסטוריה שלהן ובמידה רבה גם במרחב הגיאוגרפי שבו דרו.

20 שפיר, אדמה ועבודה; דרק יונתן פנסלר, תכנון האוטופיה הציונית: עיצוב ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, 1870-1918, ירושלים ושרה בוקר 2001; קרלינסקי, פריחת ההדר, עמ' 1-57 ושם ביבליוגרפיה נוספת.

משק פרדסני יהודי־לאומי שיהיה מנותק כליל מהפרדסנות המקומית עקב העובדה שבעלי ההון הערבים שלטו לחלוטין בשיווק הפרי בנמל היצוא ביפו. שתי מגבלות אלה, היצע העבודה והשליטה על היצוא, חייבו את שתי הקהילות לשתף פעולה.

המתיישבים הציונים הצטרפו לענף בשלהי המאה התשע־עשרה. עד הקמת המבנה הדר־לאומי, בשלהי 1940, אופיינו היחסים בין הפרדסנים המקומיים לענף הפרדסנות הערבית־פלסטינית כגוף, ובין הפרדסנים היהודים וענף הפרדסנות הציוני, במתח דיאלקטי שנע בין תחרות והתנגדות לשיתוף פעולה ואף ליצירת יחסי ירדות אישיים.

כאמור, השאיפה המרכזית של המתיישבים הציונים הייתה התבדלות מהחברה, מהכלכלה וההתרבות המקומית. נוסף על כך ניסו הפרדסנים היהודים להקים ארגוני שיווק במטרה לשבור את המונופול על היצוא שהיה בידי בעלי הפרדסים והיצואנים הערבים. לשם כך הקימו פרדסנים יהודים מפתח תקווה ומיפו את קואופרטיב השיווק הידוע 'פרדס' בשנת 1901. בכך הם יצרו קבוצת כוח שנשאה ונתנה באופן קולקטיבי עם היצואנים ביפו ועם הבנקים. ואכן, עלה בידי 'פרדס' להשיג מחירים טובים יותר לתוצרת חבריה והלוואות נוחות יותר. עם זאת, הקואופרטיב לא הצליח לשבור את המונופול היפואי על השליטה ביצוא ההדרים הארצי.

מלחמת העולם הראשונה הביאה להפסקה בהתפתחות הענף בשני מגזריו. בסיומה נזקק הענף לכמה שנים של שיקום והתאוששות, והחל בשנת 1925 ניכרה מגמת התרחבות מואצת שלא היה לה תקדים. ההון להתרחבות זו בא משני מקורות עיקריים. מהצבר הון בשנות ההתאוששות, שהיו שנים של רווחיות גבוהה הן לבעלי ההון והפרדסנים הערבים מאזור יפו הן לפרדסנים היהודים הוותיקים; ומהון שהביאו איתם המהגרים היהודים בני המעמד הבינוני ממזרח אירופה, בעיקר מפולין ומגרמניה ('העליות הרביעית והחמישית'). בתשע השנים שבין 1923 ל־1932 גדל שטח ההדרים שבידי יהודים פי שישה לערך וזה שבידי בעלים ערבים פי שניים וחצי לערך. בשלוש השנים הבאות הוכפל שטח זה בשתי הקהילות. הענף, שבראשיתו הוגבל לאזור יפו ולמושבות היהודיות הראשונות, התרחב עתה לאזורי רמלה, לוד וטול כרם, שם נטעו פרדסים בבעלות ערבית, ולמקבילותיהם בכפר סבא, במושבות השרון הדרומי ובנתניה וסביבותיה. ההתרחבות הזאת בהיקף השטח הנטוע ובמספר התיבות ליצוא נבעה מהמשך הביקוש לפרי ההדר המקומי בשוקי אנגליה והיבשת, והתאפשרה הודות להנהגתם של שכלולים טכנולוגיים רבים בפרדסים של שתי הקהילות. שכלולים אלה קיצרו את הזמן עד שהפרדס החל להניב ובמקביל הגדילו את התפוקה ליחידת שטח. כתוצאה מכך הייתה ההשקעה בפרדס כדאית גם לבעלי הון בינוני ואף בינוני־קטן משתי הקהילות. המהגרים היהודים רכשו אדמות מפלחים בכפרי השפלה והשרון ונטעו פרדסים בינוניים עד קטנים בגודלם בסמיכות למושבות שהקימו. ואילו הפלחים השקיעו עתה את ההון שהיה בידיהם ממכירת חלק מאדמותיהם בענף החקלאי הרווחי של הזמן, הפרדסנות. בסוף שנות העשרים החלה גם תנועת העבודה, המתנגדת האידיאולוגית והפוליטית המרה של הפרדסנים הפרטיים במושבות, להשקיע בענף ההדרים,

במיוחד ביישובים שהקימה באזור השרון. אך עד 1948 לא הגיעה תנועת העבודה ליותר מכעשרים אחוזים מסך כל שטח ההדרים היהודי ומשיעור הפרי שייצא. תנועת העבודה הקימה אגודות שיתופיות, שהידועה שבהן הייתה 'יכין', לטיפול בפרדסים וליצוא פריים. לקראת פרוץ מלחמת העולם השנייה שווק הרוב המכריע של הפרי מפרדסים בבעלות יהודית דרך הקואופרטיבים שבבעלות יהודית. אלה ייצאו את פרי ההדר בעיקר דרך נמל חיפה, שמאמצע שנות השלושים היה לנמל היצוא העיקרי של המגזר היהודי הציוני. אם כן, שיקולים כלכליים בצירוף שיקולים תרבותיים-ארגוניים הביאו למגמת התבדלות ברורה בתחום השיווק והיצוא.

אך מגמת ההתבדלות הידועה מכול הייתה המאבק ל'עבודה עברית' במושבות המטעים היהודיות הפרטיות, שהונהג על ידי תנועת העבודה. המחקר עסק בנושא זה בהרחבה ובמקום המכריע שמילאה תנועת העבודה במאבק להדיר עובדים ערבים מהמשק היהודי ואין צורך לחזור על כך כאן. נדגיש רק כי למעט תקופת המרד הערבי, בשנים 1936-1939, הכריעה המציאות הכלכלית של ביקוש רב לידיים עובדות כנגד היצע בלתי מספק שלהן בקרב 'היישוב'. על כן ברוב הגדול של פרדסים בבעלות יהודית, למעט אלה שהיו בבעלות תנועת העבודה, עבדו במשותף פועלים ערבים ויהודים (מצב שהוגדר על ידי תנועת העבודה באורח שלילי כ'עבודה מעורבת'). עם זאת, ההתקפות החריפות על הפרדסנים הפרטיים במושבות והצגתם כבוגדים באידיאל הציוני היו יסוד תרבותי מכונן של הזמן וגורם מרכזי בהבנייתה של תודעת ההפרדה.²¹

מחקר הקולוניאליזם ההתיישבותי מראה כי אוכלוסיות הנתונות תחת לחץ קולוניאלי נוקטות אמצעים כדי להתנגד לו, החל בהתנגדות אלימה וכלה במגוון דרכים שתכליתן הישרדות. אף הפלסטינים נקטו דרכים אלה. עד הקמת המועצות המשותפות לא אפשרו הפרדסנים והיצואנים הערבים המקומיים לפרדסנים היהודים לשכור את המונופול שהיה בידיהם על יצוא ההדרים מנמל יפו. דרך נוספת ליצירת משקל שכנגד למגזר הציוני ולאידיאולוגיה שלו הייתה ההקמה של 'לשכת המסחר הלאומית, יפו', בשנת 1922, שאיגדה את הסוחרים הגדולים של יפו, רובם ככולם פעילים מרכזיים בענף ההדרים וסוחרי הפרי והיצואנים שלו. בזמן אירועי 1929 סירבו סוורי יפו לשרת סוחרים יהודים, אך היה זה לפני תחילת עונת ההדרים וביפו נמשכו אירועי 1929 ימים ספורים בלבד. בשנות המרד הערבי, שהיה ביטוי חד-משמעי להתנגדות אלימה לשלטון הבריטי ולבת חסותו הציונית, הצטמצם מאוד שיווק ההדרים מפרדסים שבבעלות יהודית דרך נמל יפו.

בצד מגמות ההפרדה היו גם מגמות של שיתוף. ציינו את התלות של הפרדסנים היהודים ביצואנים הערבים של יפו. ואכן, הפרוטוקולים של אגודת 'פרדס' ומקורות נוספים מהשנים שלפני ייסוד השלטון הבריטי בפלסטנה המנדטורית מלמדים על מערכות יחסי גומלין

21 אניטה שפירא, המאבק הנכזב: עבודה עברית, 1929-1939, תל אביב 1977; קרלינסקי, פריחת ההדר; לוקמן, חברים ואויבים. על השלילה הרטורית והאידיאולוגית של 'עבודה מעורבת' ראו, קרלינסקי, 'לשליחת המושג "ערים מעורבות"'.

וקשרים אישיים בין נציגים של שתי הקהילות מראשית כניסתם של פרדסנים יהודים לענף. כבר בתקופה העות'מאנית היו חילופי מידע מקצועיים בין שתי הקהילות. הפרדסנים היהודים למדו את שיטות העיבוד, הקטיף, האריזה והניהול של הפרדס מהפרדסנים בני המקום והעסיקו מומחים ערבים, ביארי, כמנהליו המקצועיים של הפרדס. הפרדסנים הערבים נועצו באגרונומים של יק"א ובאגרונומים ציונים בתחומים הורטיקולריים שונים. זאת ועוד, מפגשים בין פועלים יהודים לערבים התקיימו כל העת בשעות ובימים הארוכים של עבודה באותו פרדס. מערויות בנות הזמן עולה כי הפרדס היה לאורך כל התקופה הנחקרת כאן מרחב משותף שבו עבדו, נחו ולמדו זה מזה עובדים יהודים וערבים. בחלק מהמקרים אפשר להגדיר יחסים אלה, בעקבות הבחנתו של רפי נץ־צנגוט, כ'פיוס פסיבי'.²²

פעולה נוספת שמגמתה הייתה קירוב בין שתי הקהילות הלאומיות ועידוד שיתוף הפעולה ביניהן, באה ביוזמת הממשלה המנדטורית. בשנים 1926, 1927 ו־1929 נערכו תערוכות הדרים משותפות ליהודים ולערבים מדי שנה באמצע חודש פברואר. בקיץ 1926 אף התקיימה תערוכה חקלאית כללית משותפת, שכללה מגוון גידולים חקלאיים. בארגון תערוכות ההדרים השתתפו נציגי הממשלה המנדטורית, שישבו בראש הוועדות המארגנות, נציגים של עיריות יפו ותל אביב ונציגים של פרדסנים ערבים ויהודים וארגוניהם. בארגון תערוכות ההדרים נטלו חלק גם מנהיגים פלסטינים בולטים שהיו שייכים למחנה החוסיינים, כמו אלפרד רופ. בתערוכות ההדרים השתתפו מאות פרדסנים משתי הקהילות ונערכו בהן תחרויות נושאות פרסים הקשורות בענף – כגון לאריזה או לביתן הנאים ביותר. רופ השתתף בכל שלוש התערוכות ועיתונות הזמן ידעה לספר כי זכה בכמה וכמה פרסים.²³ עם זאת, לצד העובדה שארגון וקיומן של שלוש תערוכות משותפות בשנים עוקבות משמשת עדות לשיתוף פעולה מתמיד ופומבי, הן היו מוקד למתיחות לאומית בין שתי הקהילות ולביטוי. העיתונות העברית הבלטיה בגאווה את הישגיהם של הפרדסנים היהודים וארגוניהם השונים, במיוחד של אגודת 'פרדס', ובמקביל המעיטה בציון השתתפותם של פרדסנים פלסטינים. העיתון פלסטין, מנגד, מתח ביקורת על ממשלת המנדט ועל הוועדה המארגנת שבחרו לקיים את התערוכות בתל אביב, באתר התערוכות של העיר (שהיה בדרום העיר), אף על פי שהן פורסמו כ'תערוכות תפוחי־זהב ב'פ'. כתבי העיתון ביטאו גם את הדעה כי בבחירת מיקום התערוכות ובשימוש בשפה האנגלית בחלק מהן הייתה משום פגיעה בכבוד הלאומי. העיתון גם מתח ביקורת קשה על הוועדה המארגנת ועל הממשל על מיעוט

22 ראו למשל באוטוביוגרפיה של עזרא דנין את תיאור השנים שלפני המרד הערבי. אחריו, על פי עדותו שם, הוא התגייס לשירותי המודיעין של היישוב ופעל למציאת מודיעים ולפינוי ערבים. עזרא דנין, **ציוני בכל תנאי**, ירושלים 1987; Rafi Nets-Zehngut, 'Passive Reconciliation in the Context of the Israeli-Palestinian Conflict', in: Guy Ben-Porat (ed.), *The Failure of the Middle East Peace Process?: A Comparative Analysis of Peace Implementation in Israel/Palestine, Northern Ireland and South Africa*, Basingstoke [England] 2008, pp. 178-194

23 דבר, 23.2.1926, 28.2.1927; פלסטין, 1.3.1927; הארץ, 22.2.1929.

הנציגות ל'לאומיים' ('וטני', דהיינו הפלסטינים) ביחס לנציגות של היהודים: 'זהרי פירות ההדר הם "לאומיים", לא יהודיים ולא ציוניים', טען העיתון. פלסטין מתח ביקורת קשה על הפלסטינים ה'לאומיים' שלא טרחו לשלוח נציגות נכבדה דייה לתערוכות, ושלמקומם של 'בני הארץ' (דהיינו, הפלסטינים הילידים) בענף לא ניתן ביטוי נאות. עם זאת, סיקור התערוכה של שנת 1929 (שהתקיימה בחודש פברואר, לפני ההתלקחות האלימה שאירעה בסתיו של אותה שנה), היה חיובי יותר. פלסטין חלק שבחים למציגים היהודים שהפעם הוסיפו שלטים והסברים גם בשפה הערבית.²⁴

אך דווקא לאחר אירועי 1929 המשיכה הממשלה לפעול להקמת ארגונים משותפים לשתי הקהילות החקלאיות בארץ. בראש גופים אלה עמדה 'המועצה החקלאית הכללית' (General Agricultural Council), שהוקמה בפברואר 1931 והורכבה מנציגות שווה של יהודים וערבים ובראשה פקיד בריטי בכיר. אחד הגופים המרכזיים שהקימה המועצה, ושהוסיף לפעול עד להקמתן של המועצות לשיווק ולפיקוח על פרי הדר בשלהי שנת 1940, הייתה 'ועדת פרי ההדר' (The Citrus Fruit Committee). בוועדה הייתה נציגות שווה של יהודים וערבים ובראשה עמד מנהל מחלקת החקלאות של ממשלת המנדט. חברי הוועדה נמנו עם ההנהגה של ענף ההדרים בשתי הקהילות. חבריה הפלסטינים מנו נוצרים ומוסלמים, רובם במחנה המתנגדים ל'אל-חוסייני. חבריה הציונים נמנו כולם עם המגזר האזרחי הפרטי (נציגי תנועת העבודה השתלבו בוועדות המשותפות עם פרוץ המלחמה). חברי הוועדה נמנו אפוא עם השורה השנייה של ההנהגה הפוליטית והחברתית בשתי החברות הלאומיות.²⁵

בניגוד למועצות לשיווק ולפיקוח שתבואנה אחריה, לוועדת פרי ההדר לא היה כוח אכיפה ותפקידה היה ייעוץ בלבד. עם זאת מעורבותה בענף גדלה והלכה. המלצותיה לפיקוח טוב יותר של אריזת הפרי ומינו, למאבק במחלות הדר ובנגיפי הדר שונים, להדרכה חקלאית, לפרסום ועוד הועברו לנציב העליון ובדרך כלל נתקבלו והפכו לתקנות מחייבות. בין הקמתה בשנת 1931 ועד שהוחלפה בשלהי 1940 במועצות לשיווק ולפיקוח על פרי הדר, נתכנסה הוועדה ליותר מ-106 ישיבות, כולל בשנות המרד הערבי. בממוצע נפגשה הוועדה כל שבועיים-שלושה בששת חודשי עונת היצוא. הוועדה גם הקימה מעת לעת ועדות משנה שבחנו היבטים שונים בפעילות הענף וניהולו. זאת ועוד, ישיבותיה והחלטותיה פורסמו בעיתונות ועצם קיומה ומעורבותה כגוף מאוחד המייצג את כלל הענף נתקבלו ללא תהייה או פקפוק. למעשה פעולותיה נתקבלו כמוכנות מאליהן וכמקובלות.

במקביל לוועדת פרי ההדר הקימו הפרדסנים הערבים והיהודים ועדות אד-הוק לצורך מאבק משותף. כך, למשל, בפברואר 1932 בחרו הפרדסנים משתי הקהילות בוועדה משותפת בת שישה חברים שפעלה ללא תלות בוועדת פרי ההדר לצורך מאבק בתוכנית

24 דבר, 23.2.1926, 15.2.1927, 27.2.1927, הארץ, 28.2.1929; פלסטין, 1.3.1927, 4.3.1929, 22.2.1929. על התערוכות החקלאיות הכלליות המשותפות ראו, פלסטין, 15.6.1929, 18.6.1929, גורן, גאות ושפל, עמ' 76-80.

25 קרלינסקי, פריחת ההדר.

להטלת מיסים על פרי ההדר הן בפלסטין עצמה הן בנמלי בריטניה. בין החברים הפלסטינים בוועדה בלט שמו של מוחמד עבד אל-רחים, מהתומכים הידועים של אמין אל-חסייני בקרב הפרדסנים הפלסטינים הגדולים. במארס 1932 שלחו חברי הוועדה היהודים והערבים מברק לפרסום לעיתונים היומיים בלונדון. על המברק, שנשלח בשם שני מגזרי הלאומיים של הענף, חתמו בשמם החברים הערבים והיהודים. בהודעתם דרשו חברי הוועדה שהממשלה הבריטית לא תטיל מכס על ההדרים המיובאים לבריטניה מפלסטין. מקורות בני הזמן ציינו כי הוועדה קמה כדי לטפל באינטרסים המשותפים של שני מגזרי הענף. ראשי ענף הפרדסנות הערבים והיהודים לא חששו להופיע בפומבי כגוף ערבי-יהודי הפועל למען אינטרסים משותפים לשתי הקהילות.²⁶

אם כן, בראשית שנות השלושים למאה העשרים נתקיימו חלק מן התנאים שמונה מודל 'המגעיים הבין-קבוצתיים', כמו תמיכת הממשלה, יצירת קשרים אישיים ובמיוחד פעילות משותפת להשגת מטרה משותפת.

גורם נוסף שקירב בין הקהילה הפרדסנית הערבית הפלסטינית לקהילה הפרדסנית היהודית הציונית היה הדמיון המבני והטכנולוגי בפרדסים של שני המגזרים. עקב ההיצע הרב של כוח עבודה כנגד היצע קטן של קרקע פנויה ושל הון להשקעה, התבסס הפרדס בשתי הקהילות על עתירות עבודה כפיים ופחות על שכלולים טכנולוגיים שתכליתם צמצום השימוש בה. על כן, בשתי הקהילות נטיעת הפרדס, עיבודו השוטף, השקייתו כמו גם קטיף ההדרים ואריזתם נעשו בעבודת כפיים ולא באמצעות מיכון. דמיון מבני וטכנולוגי זה, נוסף על המפגשים השוויוניים ב'ועדת פרי ההדר', סייע ליצירת תחושה של שוויון סטטוס בין שני המגזרים הלאומיים. כמו כן, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה חלקו ביניהן שתי הקהילות כמעט שווה בשווה את השטח הנטוע ואת היקף יצוא ההדרים. אף בכך היה, לדעתנו, סיוע לאי-יצירת פער סטטוס גדול מדי בשתי הקהילות.

עם זאת, המתחים על רקע לאומי לא נעלמו. למתחים אלה, שכרוב המקרים לוו בחשדנות הדדית, היה גם בסיס כלכלי ברור. ההוצאות לתיבת יצוא מפרדס שבבעלות יהודית היו גבוהות יותר מההוצאות לתיבת יצוא מפרדס שבבעלות ערבית. הסיבה לכך הייתה שבפרדסים בבעלות יהודית הועסקו גם פועלים יהודים, ששכרם היה גבוה משכרם של פועלים ערבים. עקב כך התנגדו הנציגים הפלסטינים בוועדת פרי ההדר להצעות שלהבנתם תכליתן הייתה להיטיב עם המגזר הציוני. לטענת הנציגים הערבים בוועדת פרי ההדר, לא היה יתרון לפרדסנים הערבים בהצעות המרכזיות בנושא, כמו צמצום היקף היצוא ופיקוח קפדני יותר על איכות הפרי המשווק. מטרתם הייתה לשווק כמות גדולה יותר של פרי ולהעלות את היקף התמורה הכוללת של פרדסיהם. לפיכך, הם טענו בלהט לקיום משטר כלכלי חופשי ללא מגבלות, ואילו הנציגים היהודים חשו שהמשך המצב שבו הפרדסנים הערבים, כמו גם

JTA (The Jewish Telegraphic Agency), 'The Citrus Fruit Trade in Palestine: Growers Protest against Proposed Government Levy', jta.org/1932/02/25/archive/the-citrus-fruit-trade-in-palestine-growers-protest-against-proposed-government-levy (נדלה ב-19.10.2019).

חלק בלתי מבוטל מהפרדסנים היהודים שעדיין לא היו מאורגנים בקואופרטיבים, ממשיכים לשווק ללא פיקוח פוגע ברווחיות ומסכן את עתיד הענף.

צעדים ראשונים לאיחוד הענף הארצי

הרווחיות הגבוהה בעשרים השנים שלאחר תום מלחמת העולם הראשונה הביאה, כפי שראינו, להרחבה ניכרת של השטח הנוטע. רבים משתי הקהילות ביקשו ליהנות מהשפע שהבטיחה ההשקעה בפרדס. כיוון שבשנים אלה התייחסה ממשלת המנדט לענף כאל ענף קפיטליסטי שנוהל בידי 'היד הנעלמה' של השוק, היא נמנעה מלפקח על היקף הנטיעה. התוצאה הייתה שמאמצע שנות השלושים, עת הפרדסים החדשים החלו להניב, חל גידול ניכר ובלתי מבוקר בהיקף הפרי המיוצא. הצפת שוקי היצוא הביאה לירידה ניכרת במחירים ובעקבותיה לירידה תלולה ברווחיות הענף.

עתה החלה הממשלה לפעול. בהבינה את מרכזיותו של ענף ההדרים לכלכלת פלסטינה המנדטורית ואת חשיבותו, פתחה ממשלת המנדט עוד במהלכו של המרד הערבי, באביב שנת 1938, במהלכים נמרצים לאיחוד הענף הארצי. הנציב העליון הרולד מקמייקל (MacMichael), שזוה עתה נכנס לתפקידו, ביקש ממשרד המושבות בלונדון לקבל מהארצות השייכות לאימפריה הבריטית דו"חות מפורטים על המבנה הארגוני של ענפים חקלאיים המייצרים בעיקר ליצוא. המטרה הייתה למצוא מודל ניהולי וארגוני שאפשר יהיה להעתיקו, עם השינויים הנדרשים, לפלסטינה המנדטורית.

גורם מרכזי נוסף שימלא תפקיד מכריע בשנים הבאות בענף ההדרים היה יצירתו של תפקיד חדש שלא היה קודם לכן: יועץ כלכלי לנציב העליון. היועץ הכלכלי ריכז מעתה ואילך את כל הפעילות הכלכלית של ממשלת המנדט. למשרת היועץ נתמנה פקיד בכיר במנהל הקולוניאלי הבריטי, ג'פרי וולש (Walsh). בהגיעו לפלשתינה היו כבר מאחורי וולש עשרים וחמש שנים של שירות מכובד בשירות הקולוניאלי הבריטי באפריקה. ממקורות התקופה עולה כי וולש היה אדם אינטליגנטי מאוד, מאמין בצדקת דרכו ונחוש להשיגה גם במחיר עימותים קשים. נראה שהוא נהנה מאמונו המלא של מקמייקל ומתמיכתו. במהלך מלחמת העולם השנייה מילא וולש גם את תפקיד המפקח על אספקת המזון לתושבי הארץ. בשלהי הקריירה שלו היה וולש חבר בקבינט (Executive Council) של ממשלת המנדט. וולש היה הפקיד הבריטי הבכיר ביותר שנהרג בפיצוץ הטרוריסטי של מלון המלך דוד, ב-22 ביולי 1946. הוא היה גם הרוח החיה והכוח שעמד מאחורי המאמצים המזורזים להקים גוף אדמיניסטרטיבי כלל ארצי שינהל את ענף הפרדסנות. אולם עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, בספטמבר 1939, לא חלה התקדמות בנושא זה. פרוץ המלחמה שינה את המצב מן הקצה אל הקצה.²⁷

בועה דו־לאומית ערבית־יהודית

הקמת המועצות לפיקוח על פרי הדר ולשיווק פרי הדר

כמה מחוקרי וחוקרות תקופת המנדט עמדו על התופעה כי מייד עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ירדו באורח ניכר ומפתיע המתח והאלימות ששררו בין יהודים לערבים בשלוש השנים של המרד הערבי.²⁸ המגעים בין יהודים לערבים נתחדשו מייד, בני שני הלאומים חזרו לבקר זה אצל זה ולנהל עסקים, נתקיימו מפגשי ספורט ותרבות משותפים, ודומה שהמתח והאיבה נתפוגגו במידה רבה ביותר. שיתופי הפעולה החברתיים, הכלכליים והתרבותיים ניכרו במיוחד בחיי היום־יום במרחבים העירוניים המשותפים ליהודים ולערבים בחיפה, בירושלים ובמרחב האורבני של יפו־תל אביב. ערבים ויהודים נפגשו בשווקים, בטיילת של תל אביב, ביפו ובשווקיה ובאירועי תרבות משותפים כמו מפגשי מועדון 'רוטרי', שהיו חברים בו יהודים וערבים.

עיתון הארץ פרסם סדרת כתבות תחת הכותרת 'מחיי שכנינו', פרי עטם של כותבים ערבים־פלסטינים, ובראשית 1941 הוקם מועדון ערבי־יהודי, 'הקלוב האזרחי', שהיו חברים בו יותר מחמישים בני אדם ובהם ראש עיריית יפו, עבד ראוף אל־ביטאר, וחבר מועצת עיריית יפו היהודי מאיר אלמזאלק. המועדון שכן, הודיעו העיתונים אל־דפאע ודבר לקוראיהם, 'בכנין רפיק ג'בור בכביש יפו־ירושלים, ליד בית הקפה של אל־חלואני'.²⁹ במקומות עבודה שבהם הועסקו יהודים וערבים, ובמיוחד במגזר הממשלתי, חודשו הקשרים בין ארגוני העובדים משני המגזרים. בד בבד קיימו ראשי הערים הגדולות (ירושלים, תל אביב, יפו וחיפה) מפגשי תיאום פומביים וממוסדים על ניהול כלכלת המלחמה, תיאום שלצורך קיומו הם נועדו באופן קבוע ואף הופיעו יחד לפני הממשלה.³⁰

מייד עם פרוץ המלחמה הבינו כל העוסקים בענף הפרדסנות כי קיימת סכנה ממשית להמשך השיווק החופשי של פרי לבריטניה ולאירופה, כמו גם להמשך רמת הביקוש לפרי ההדר כבימים שלפני פרוץ המלחמה. בשלהי 1939 הציע וול טיטסה למבנה מאוחד, דו־לאומי ושוויוני, לניהול הענף. בדומה למודלים קודמים בארצות אחרות תחת המטריה האימפריאלית הבריטית, הוא המליץ על מוסד מרכזי שיפקח ויארגן את מכלול השלבים של שיווק פרי ההדר, מהפרדס ועד להעמסה על האונייה בנמלי המוצא בארץ. עם זאת, הוא הביא בחשבון את קיומן של שתי קבוצות לאומיות שחלקו ביניהן את אותה פיסת ארץ שבה ראו את מולדתן. ההצעה הייתה להקים גוף רשמי ערבי־יהודי בראשות בריטית, שינהל במשותף את כל פעולות הענף, על שתי קהילותיה הלאומיות, ויפקח עליו. כאמור, עד אז פעל הענף ללא פיקוח או הכוונה של ממש, למעט הכוונה של 'היד הנעלמה' של

28 ראו ההפניות בהערה 5 לעיל ובמיוחד ספרו החשוב של לוקמן, **חברים ואויבים**, המאיר היטב תופעות אלה.

29 **דבר**, 27.2.1941.

30 ראו למשל, לוקמן, **חברים ואויבים**, עמ' 266–355; הבוקר, **דבר**, 11.11.1941.

השווקים.³¹ עתה, עם סגירתם של רוב שוקי היצוא, נוצר חשש ממשי שרוב העוסקים בענף יאבדו את מקור פרנסתם. גוף הניהול המרכזי, לעומת זאת, יוכל לפעול כ"יד לא נעלמה": לפקח על היצע ההדרים, לוודא את איכותם, לחפש שווקים אלטרנטיביים ואף לנהל משא ומתן מתוך עמדת כוח עם הבנקים לצורך קבלת הלוואות.³²

לבריטים היה תפקיד מכריע בהקמת המבנה הדו־לאומי של ענף הפרדסנות. הם דחפו ליצירתו ולאחר הקמתו היו גורם חשוב בשמירתו. עם זאת לממשלת המנדט לא היה די כוח כדי לכפות על הצרדים את יצירת איחוד הענף הארצי ללא הסכמה רחבה של שתי הקהילות הלאומיות. ניסיונות והצעות לאיחוד הענף שהועלו במהלך השנים עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, לא זכו לתמיכה מספקת משתי הקהילות. כפייה ללא הסכמה הייתה גוררת התנגדות רחבה שהייתה חותרת תחת הסכם שכזה.³³ כאשר הושג לבסוף, היה זה הסכם שהגיעו אליו בהסכמה הדרדית של שלושת הגורמים הפעילים בענף. גם ראשי הענף בתנועת העבודה נטלו חלק פעיל בדיונים על הקמת המועצות והיו חברים פעילים בהן, בהסכמה ברורה של ההנהגה הבכירה של תנועת העבודה, שכן בתנועת העבודה הבינו שהתמוטטות הענף תפגע בכלכלתה.

בדצמבר 1939 הקימה המועצה החקלאית הראשית ועדת משנה לבחינת הקמתה של מועצת הפיקוח על פרי ההדר.³⁴ בראש הוועדה עמד וולש עצמו וחבריה היו נציגים ערבים ויהודים במספר שווה. הוועדה שמעה עשרות עדים מענף הפרדסנות הארצי, שצבאו על פתחה כדי להציג את עמדתם על המבנה המוצע. התפקיד העיקרי של הוועדה לא היה לגבש מן היסוד הצעה למבנה ארגוני לענף, שהרי זו הייתה כבר קיימת, אלא להעניק למגזרו הלאומיים של הענף תחושה שהם שותפים לתהליך יצירת המבנה המאוחד. עיון בעדויותיהם של העדים השונים – תומכי החוסיינים כמוחמד עבד אל־רחים ואבראהים בנא, כמו גם אנשי אופוזיציה ידועים כשוכרי אל־ת'אג'י, עבד ראוף אל־ביטאר ואחרים, וכן דוברים שונים מהמגזר הציוני על פלגיו השונים – מלמד שהם ניסו לשכנע את הוועדה להקים מבנה ארגוני שישמור על האינטרסים הספציפיים שלהם. העיון בעדויות מלמד עוד כי אם בתחילה, בראשית שנת 1940, הייתה עדיין התנגדות ניכרת להקמת המועצה לפיקוח על פרי הדר, הרי ככל שחלפו החודשים רפתה התנגדות זו מאוד. ברקע עמדה העובדה שלמרות היכול הרב, כ־17 מיליוני תיבות, רק כמחציתו יוצאה עקב האמרת מחירי ההובלה הימית, העלאת חומות המכס בארצות היעד, במיוחד בבריטניה, והצמצום בביקוש. הענף הארצי על שני מגזריו נקלע למשבר כלכלי עמוק שלא היה כמותו בעבר.

31 על כך ראו, קרלינסקי, פריחת ההדר.

32 דיון זה מבוסס על א"מ, מ'48/42, מ'36/58, מ'36/5063, מ'36/4318, מ'2/675, מ'4/1462 UK; National Archives, CO/852/317/1; אל־דפאע, 18.1.1940; אצ"מ, 323A.

33 קרלינסקי, פריחת ההדר.

34 דיון זה מבוסס על א"מ, מ'48/42, מ'36/58, מ'36/5063, מ'36/4318, מ'2/675, מ'4/1462 UK; National Archives, CO/852/317/1; אל־דפאע, 18.1.1940; אצ"מ, 323A.

במקביל לתהליך הקמת המועצה לפיקוח על פרי הדר שיזמה הממשלה היה תהליך גיבוש דו־לאומי נוסף שהחל מלמטה, ביוזמת פעילים משתי הקהילות. נוסף על הגורמים הכלליים שהוזכרו לעיל, הניע גם יחסה של ממשלת המנדט לענף ההדרים את שתי הקהילות להתאחד כנגדה. במיוחד היו אלה הצהרותיהם של פקידים בכירים ושל הנציב העליון עצמו כי בניגוד לענפים אחרים במשק הארץ הממשלה לא תעניק סיוע לענף הפרדסנות. מקורות התקופה מאשרים את ההנחה ההגיונית כי הצהרות אלה לא היו תמימות. ואכן, אפשר לקבוע ללא פקפוק כי הנציב העליון ויועצו הכלכלי וולש פעלו במכוון כדי להחריף את המשבר בענף ההדרים.³⁵ הם העריכו אל־נכון שכל עוד לא נמצא הענף במשבר חריף שבו, אם נאמץ שוב את הבחנתו של אולסון, התשואה לפרדסן היחיד עקב איחוד הענף וצמצום השינוק תהיה גבוהה מההפסד שייגרם לו כתוצאה מאיחוד כזה, אי־אפשר יהיה להשיג את הקמת המועצה לפיקוח על פרי הדר. רק משבר שיביא את הענף עד סף קריסה עשוי היה להניע את אלפי הפרדסנים להסכים לאיחוד. מכאן שלדיונים שערכה ועדת המשנה של המועצה החקלאית הכללית ולעדויות שאספה הייתה מטרה נוספת. לא רק רצון לתת לפרדסנים תחושה שהם שותפים בתהליך קבלת ההחלטות, אלא גם דרך נאותה למשוך את התהליך עד תום עונת היצוא. כך יחריף המשבר ויגבר התמריץ לאיחוד.

עם זאת מהלכי הממשלה, ובמיוחד הכרזת הנציב העליון שלא תינתן תמיכה לענף הפרדסנות, הביאו את העוסקים בענף לחשוד בכוונותיה הטובות של הממשלה. האי־אמון כלפי הממשלה וכוונותיה שימשו כדבק שאיחד את שתי הקהילות מול הסכנה, או ה'אויב', המשותף. אי־אמון זה לא נעלם גם בשנים הבאות של המלחמה והמשיך לשמש כיסוד מאחד. ואכן, השילוב של משבר כלכלי מחריף ותחושת חוסר האמון כלפי הממשלה היו גורם מדרבן מכריע שהביא להתארגנות 'מלמטה' של שתי הקהילות. באמצע ינואר 1940, כשנה לפני כינוס באולם 'אלהמברה' ובמקביל לדיונים הממשלתיים על הקמת המועצה לפיקוח על פרי הדר, נערך כינוס הפרדסנים הארצי הראשון ב'אם המושבות', פתח תקווה. נטלו בו חלק כ־600 פרדסנים ערבים ויהודים, נישאו בו נאומים ונערכה קבלת פנים חגיגית למוזמנים משתי הקהילות הלאומיות. כמו כן נבחרה משלחת משותפת ערבית־יהודית שיועדה להיפגש עם פקידי הממשלה הבכירים ועם הנציב העליון עצמו לדון עימם בדרכים להקלת המשבר בענף. כינוס זה זכה להדים רבים בעיתונות הזמן.³⁶ כינוס נוסף נערך כתשעה חודשים לאחר מכן, בספטמבר 1940, בבית המידות של סעידי ביידס, מן הפרדסנים הערבים הגדולים ודמות מפתח בפרדסנות הפלסטינית, בכפרו שייח' מואניס. גם כינוס זה לא נערך בחשאי; המארגנים דאגו ש'באי כוח העתונות היהודית והערבית', ינכחו בו

35 המקורות בהערה 34 לעיל וכן: 'לא ניתנה הלוואה לפרדסנים', הבקר, 4.1.1940; 'ראשי הישוב על הכרות הנציב', שם, 5.1.1940; '755 אלף לא"י תוציא ממשלת א"י להקלת המצב בארץ', הארץ, 5.1.1940; 'מדוע קופחה הפרדסנות?', הצפה, 5.1.1940.

36 'הפרדסנים היהודים והערבים מבקשים עזרת הממשלה: כינוס יהודי־ערבי גדול בפתח־תקוה', דבר, 17.1.1940; 'אזעקת הפרדסנים בכינוס בפתח־תקוה', הצפה, 17.1.1940.

וידווחו עליו. כחמישים נציגים יהודים, כולל מהנהגת הסתדרות העובדים, וכמאה נציגים של הפרדסנות הערבית הגיעו לכינוס, נוסף על שלושה נציגים של ממשלת המנדט. אף כאן הודגשו השיתוף והידידות.³⁷

הכינוס באולם 'אלהמברה' אורגן בידי אותה ועדה משותפת של פרדסנים ערבים ויהודים שארגנה גם את שני הכינוסים הקודמים. בראש הכינוס עמד כאמור ראש עיריית יפו, עבד אל-ראוף אל-ביטאר. היה זה ביטוי לא רק לדחיפות שבה ראה גם הצד הערבי-פלסטיני את המשבר, אלא אף לנכונות ליצור מבנה גלוי ופומבי של שיתוף ערבי-יהודי. בין הנואמים הנוספים באסיפת 'אלהמברה' בלטו בצד הפלסטיני סעיד ביידס משייח' מואניס, שייח' שאפר אבו-כשכ מערב אבו-כשכ ושייח' שפיק אל-ח'טיב מקוביבה. בצד היהודי-ציוני בלטו יצחק רוקח, 'האיש החזק' בפרדסנות היהודית שנאם בערבית ובעברית, נשיא התאחדות האיכרים צבי בוטקובסקי מחדרה, ופרדסנית מפתח תקווה, גב' אלקה גודל, שהלהיבה את הנוכחים בנאום רב רושם. כל הנואמים, למעט נאומו של יצחק רוקח, תורגמו סימולטנית לעברית ולערבית. הכינוס בחר מועצה בת 56 חברים, 28 מכל קהילה. חברי המועצה היו הדמויות המנהיגות הבולטות בענף על שתי קהילותיו ואישים בולטים בשדרה השנייה של הנהגות שתי החברות הלאומיות של הארץ. המועצה בחרה מתוכה ועד פועל, הוא 'הועד הפועל המשותף של הפרדסנים היהודים והערבים', שמנה עשרים וארבעה חברים, שנים-עשר מכל צד.³⁸ ועד משותף זה המשיך להיפגש כל התקופה על פי רוב במשרדיו של הפרדסן ואיש העסקים שוקרי אל-ת'אג'י ביפו, בניסיון לתאם את הפעילות בענף ומול הממשלה. באי הכינוס דרשו מן הממשלה הגנה מוחלטת על ענף ההדרים. 'יושב ראש הכינוס, אל-ביטאר, שיגר מברק לנציב העליון, הרולד מקמייקל, ובו בקשה לפגישה של הנציב העליון עם הנציגות המשותפת של הפרדסנים.³⁹

העיתונות הפלסטינית נחלקה בעמדותיה כלפי הוועידה הזאת. העיתוננים שנמנו עם מחנה החוסיינים ובעלי בריתם (אל-וחדה, אל-דפאע) התמקדו בפרטים טכניים הנוגעים לממדים הכלכליים של הענף וברווח שיכול להפיק הפרדסן הערבי ממנו, ובקושי התייחסו

37 'כינוס הפרדסנים היהודים והערבים בשיך מוניס', הצפה, 24.9.1940; 'עזרת הממשלה להסדר החובות ושווק הפרי: תביעה משותפת של כנוס הפרדסנים היהודים והערבים', דבר, 24.9.1940.

38 חברי הוועד הבולטים מן הצד הערבי היו: סעיד ביידס משייח' מואניס, שוקרי אל-ת'אג'י מואדי חנין, שייח' שאפר אבו-כשכ מערב אבו-כשכ, פרנסיס ג'אלט מיפו, זכי ברכאת מיפו ושייח' שפיק אל-ח'טיב מקוביבה. הנציגים היהודים הבולטים היו: יצחק רוקח מתל אביב, צבי בוטקובסקי מחדרה, ברוך ראב מפתח-תקווה, צבי אייזקסון מתל אביב, יהודה חורין מנהל יכון ההסתדרותית וחיים אריאב מהתאחדות האיכרים. הרכב הוועד הפועל השתנה מעת לעת, אך האישים הבולטים בו נותרו חבריו כל תקופת המלחמה. וראו: 'משרד משותף לפרדסנים יהודים וערבים', הבקר, 31.1.1941; 'משלחת פרדסנים לפני ה.מ. הנציב', הארץ, 1.2.1941; 'נציגי הפרדסנים העברים והערבים פונים בדגה האחרון לממשלה', הבקר, 19.1.1943.

39 ראו הערות 1 ו-2 לעיל; 'אצ"מ, ארכיון יצחק רוקח, A323/449'; 'פרדסני הארץ מתכנסים בפעם השלישית ותובעים את זכות קיומם', הבקר, 16.1.1941; 'Citrus Growers' Three-Point Plan', *The Palestine Post*, 16.1.1941

נמל יפו, 1937. אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העתונות הממשלתית. צלם: זולטן קלוגר

למפגש הדו־לאומי.⁴⁰ לעומת זאת העיתון פלסטין, שהיה מקורב יותר לחוגי האופוזיציה הנשאיבית ובעלי בריתם דיווח בפירוט על ההתרחשויות בוועידה, ואף הדגיש את הצורך בשיתוף הפעולה הדו־לאומי.⁴¹

כינוס החירום באולם 'אלהמברה' בינואר 1941, שהתקיים שנה בדיוק לאחר הכינוס הראשון בפתח תקווה, קיבל תהודה רחבה יותר מזו שקיבלו הכינוסים האחרים. הוא נערך ביפו, העיר המודרנית־מערבית מכל הערים הפלסטיניות וליבו של ענף הפרדסנות הארצי, ובסמוך לתל אביב – מרכז ההוויה התרבותית, החברתית והכלכלית של היישוב הציוני. למרות התקדימים של שני הכינוסים הקודמים, הישיבה המשותפת של אלפי פרדסנים ערכים ויהודים באולם 'אלהמברה' רב היוקרה לא הייתה מראה שכיח. החלוקה השוויונית של הנאומים, הקמת ועד משותף על בסיס שוויוני והעובדה שהנאומים תורגמו סימולטנית לשפתו של האחר היו ביטוי מובהק לעקרונות שהודגשו במחקר יישוב סכסוכים ופיוס: ההכרה בזהותו ובתרבותו של האחר ומתן כבוד לו, לזהותו ולתרבותו.⁴² יתר על כן, הדיווחים

40 על כך ראו, אל־וחדה, 16.1.1941; אל־דפאע, 17.1.1941.

41 פלסטין, 17.1.1941; שם, 19.1.1941.

42 Daniel Bar-Tal, *Intractable Conflicts: Socio-psychological Foundations and Dynamics*, New York 2013; Daniel Bar-Tal and Gemma Bennink, 'The Nature of Reconciliation as an Outcome and as a Process', in: Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *From Conflict Resolution to Reconciliation*, New York 2004, pp. 11-38; Amal Jamal, 'The Palestinians in the Israeli Peace Discourse: A Conditional Partnership', *Journal of Palestine Studies* (2000), pp. 36-51; Guy

החיוביים, הנלהבים והצבעוניים בעיתונות הזמן על שלושת כינוסי החירום הללו, ובמיוחד על אסיפת 'אלהמברה', הבלטו רגשות של קרבה ומחוות של שיתוף וידידות. בכך הם אתגרו את הליבה הרגשית והאידיאולוגית של ההפרדה ואת מה שאפשר להגדיר בעקבות ברברה רוזנוויין כ'קהילות רגשיות' של ההפרדה שהוכנו בשתי החברות הלאומיות שנוצרו בפלסטין/ארץ ישראל משלהי שנות השמונים למאה התשע-עשרה.⁴³

עם שוך סערת כינוסי החירום ולהט הדיונים עם ממשלת המנדט, נתברר כי בענף הפרדסנות קמו שני גופים דו-לאומיים חברתיים-כלכליים שפעלו בגלוי, בהסכמה ובתיאום משלהי 1940 ועד אפריל 1948, השלב הראשון של מלחמת 1948. היו אלה, כפי שכבר נזכר, הוועד הפועל המשותף של הפרדסנים היהודים והערבים, גוף שנוצר באורח וולונטרי 'מלמטה' על ידי הפרדסנים משתי הקהילות ושהמשיך להיפגש ולפעול כל תקופת מלחמת העולם השנייה; והגוף שנוצר 'מלמעלה' בשיתוף הפרדסנים והכיל את המועצה לשיווק פרי הדר והמועצה לפיקוח על פרי הדר. יתר על כן, ההנהגות הלאומיות של שתי הקהילות יוצגו במבנים דו-לאומיים אלה. לפיכך יש להסיק, כפי שמעידים המקורות, כי למבנה הדו-לאומי הפרדסני הסכימו, גם אם בשתיקה, שתי ההנהגות הלאומיות.

התארגנות זו לא הייתה על בסיס מעמדי אלא על בסיס לאומי. לא רק משום ששני הגופים הוקמו על בסיס לאומי אלא גם משום שלא קמה התארגנות חלופית על בסיס מעמדי. מסיכום שהכינה המועצה לפיקוח על פרי הדר בשנת 1941 עולה כי כ-48 אחוז מבעלי הפרדסים במגזר היהודי היו בעלי פרדס קטן שבין דונם אחד לעשרה. אלה לא היו אנשים עניים, אך גם לא בני המעמד הבינוני, כי כל ירידה ברווחיות עלולה הייתה לרוששם. במגזר הערבי, כ-32 אחוז מבעלי הפרדסים (1,278 מתוך 3,997) היו בעלי פרדס בגודל 1-10 דונמים. בכלל הענף הארצי, כ-42 אחוז מבעלי הפרדסים היו בעלי פרדס קטן. אם נכניס לחישוב פרדסים עד שטח של עשרים דונם, הרי במגזר היהודי כ-75 אחוז מהבעלים היו בעלי פרדסים בגודל קטן עד בינוני (1-20 דונם), ואילו במגזר הערבי השיעור עמד על כ-57 אחוז מכלל בעלי הפרדסים.⁴⁴ התארגנות על בסיס מעמדי הייתה מחייבת את בעלי הפרדסים הקטנים ו/או הבינוניים להקים גוף חלופי משלהם.

המועצות לשיווק ולפיקוח על פרי הדר הוקמו רשמית ב-23 בדצמבר 1940. המועצה לפיקוח על פרי הדר מנתה עשרה חברים; ארבעה מן החברה הערבית-פלסטינית וארבעה מן החברה היהודית-ציונית וכן שלושה פקידים בריטיים, וולש, ארתור פ' נייטון (Nayton), רשם האגודות השיתופיות ופרנק רג'נלד מייסון (Mason), מנהל מחלקת החקלאות והדיג בממשלת המנדט. וולש היה יושב ראש המועצה. לפי תקנותיה, הארגונים המרכזיים בכל

Ben-Porat, *Global Liberalism, Local Populism: Peace and Conflict in Israel/Palestine and Northern Ireland*, Syracuse, NY 2006 (להלן: בן-פורת, ישראל/פלסטין וצפון אירלנד).

Barbara H. Rosenwein, 'Problems and Methods in the History of Emotions', *Passions in Context* I (1/2010), pp. 1-33

א"מ, מ"מ 15/1461. 44

קהילה היו צריכים להגיש לממשלה שמות של מועמדים שיהיו חברים בה, אך ההחלטה הסופית הייתה בידי הממשלה. הפרדסנים היהודים המליצו על יצחק רוקח כנציג הקואופרטיבים הגדולים, על משה סמילנסקי כנציג התאחדות האיכרים ועל יהודה חורין, מנהל חברת 'יכין' של הסדרות העובדים. הממשלה מינתה את אמיל ויסר כנציג הפרדסנים היהודים שלא היו מאורגנים.

בקהילה הפלסטינית ההתפלגות העיקרית הייתה בין החוסיינים למתנגדיהם. בראש הקבוצה שנמנתה עם תומכי אמין אל־חוסייני עמד מוחמד עבד אל־רחים ואיתו אלפרד רוכ וזכי ברכאת. מולם עמדה קבוצת האופוזיציה שהתלכדה סביב לשכת המסחר הלאומית ביפו וסביב ראשה, עבד ראוף אל־ביטאר, ראש עיריית יפו. אולם הדמות המרכזית מבחינת הענף הערבי היה סעיד ביידס משייח' מואניס. באשר לפיצול הגיאוגרפי, בשלב זה של הקמת מועצת הפיקוח לא נבחרו אישים שלא מיפו. רק לאחר תום המלחמה, בשלהי 1945, נבחר חילמי חנון מטול כרם להיות חבר בה. לעומת זאת שמות שונים ממשפחת א־שווא מעזה, שהוצעו מעת לעת להיות חברים במועצה, לא נבחרו.⁴⁵

הממשלה לא שקלה כלל למנות מי מתומכי החוסיינים למועצה לפיקוח. נראה שלא רק העוינות לאמין אל־חוסייני מצד ממשלת המנדט שימשה גורם. גם עמדתם של מוחמד עבד אל־רחים ותומכיו במהלך הדיונים על איחוד הענף כנגד הקמת המועצה הייתה להם לרועץ. נוסף על אל־ביטאר וביידס מונו למועצת הפיקוח מהצד הפלסטיני עבד אל־ראוף בראכת ופרנסוא ג'לאד (כנציג הערבים הנוצרים). לבסוף מונו למועצה שני מזכירים שהוכתרו בתואר 'מזכירים משותפים'. היו אלה שמואל טולקובסקי וניקולא ג'לאד. אפשר אפוא לקבוע שהחברים במועצת הפיקוח נמנו עם השורה השנייה, החשובה, של ההנהגות של שתי החברות. חשיבות מיוחדת יש לעובדה שגם תנועת העבודה הייתה שותפה מלאה לארגון הדו־לאומי של ענף הפרדסנות הארצי, שותפות שעמדה בניגוד לאידיאולוגיה שלה ולפעולתה הקולוניזטורית.

במקביל להקמת המועצה לפיקוח הקימה הממשלה את המועצה לשיווק פרי הדר. המועצה לפיקוח עסקה בהיבטים המנהליים של הענף, והמועצה לשיווק הייתה ממונה על ההיבט הכלכלי החשוב ביותר של הענף: תהליך שיווק הפרי בשוק המקומי וייצואו לחו"ל. המועצה לשיווק מנתה ארבעה אנשים בלבד: שני נציגים בכירים של הממשלה, וולש כיושב ראש ומזכיר הכספים ג' סנדפורד (Sandford) ושני נציגים של הפרדסנים, ביידס ורוקח. מזכיר מועצת השיווק היה כמה שנים שמואל טולקובסקי. לאחר זמן צורף אליו גם ניקולא ג'לאד. הרכב המועצה לשיווק מלמד על חשיבותה. הוא גם מלמד על מגמתו של וולש להקים גוף שבו לא יהיה יתרון לשום צד: לא לממשלה מול הפרדסנים, לא לפרדסנים מול הממשלה וכן לא לאף מגזר לאומי על פני חברו. מועצת השיווק ניהלה את מדיניות הענף ואת פעולתו ואילו מועצת הפיקוח פעלה ברוב המקרים בקווי מדיניות זו. עם זאת העובדה

ששני הנציגים הבכירים של ענף הפרדסנות, ביידס ורוקח, היו חברים גם במועצת הפיקוח וכן שוולש עמד בראש שתי המועצות, יצרה למעשה אחדות של שתי המועצות.

המבנה שהציע וולש דומה טיפולוגית למבנה של שיתוף כוח (Power-Sharing) שהוקם בצפון אירלנד בעקבות 'הסכם יום שישי הטוב' (אפריל 1998). בשני המקרים המודל תואם באופן בסיסי למודל של דמוקרטיה הסדרית כפי שהציע אותו ארנד ליפהרט למדינות או חברות המפולגות באופן מהותי ועמוק מבחינה לאומית או אתנית. דהיינו, מבנה שלטוני שבו לכל קבוצה אתנית או לאומית יש אוטונומיה, שבו לכל קבוצה יש ייצוג נבחר במוסדות השלטון (על פי רוב, בהתאם לשיעורה באוכלוסייה), מבנה שבו נקבעות ההחלטות בהסכמה ובמשא ומתן משותף ושזוכה לתמיכה רחבה באוכלוסיות הרלוונטיות. חוקרים שונים של 'הסכם יום שישי הטוב' בצפון אירלנד הוסיפו למודל של ליפהרט את התובנה החשובה כי גם לכוחות שמחוץ לחברה המפולגת יש מקום חשוב בהשגת ההסכם לשיתוף כוח שלטוני ולהמשך קיומו. הם הראו שלא רק מעורבותה של ארצות הברית בהשגת ההסכם, אלא בעיקר המקום הפעיל והייצוג שניתן לממשלות בריטניה ואירלנד בתהליך היו גורמים חשובים מאוד שאפשרו לא רק את השגתו אלא גם את יישומו המוצלח.⁴⁶

המקורות מלמדים כי ביידס ורוקח קיימו אינספור פגישות בלתי רשמיות לתיאום מדיניות הענף בנושאים שונים, וכי בהתייעצויות אלה שיתפו את חבריהם ממועצת הפיקוח ואת כלל הנהגת הענף, ובמקרים מסוימים אף את כלל חבריו. פעמים רבות הם מונו לוועדת משנה רשמית בת שני חברים לבדיקת נושאים שונים. כנציגי הענף הם נסעו לא פעם למדינות השכנות מצרים, לבנון וסוריה (לאחר שהשתיים האחרונות שוחררו משלטון וישי ביולי 1941) כדי לברר אפשרויות לשיווק הפרי המקומי בארצות אלה. יותר מכול זוהו ביידס ורוקח כהתגלמות דמותו הדו-לאומית של הענף. גם לאחר שהורחבה מועצת השיווק בינואר 1945 ונוספו לה שני חברים, יהודה חורין ופרנסיס ג'לאד, הם היו שני האישים החזקים במועצה ובענף.⁴⁷

החברים הערבים והיהודים בשתי המועצות ניווטו בהתייעצויות מתמידות עם 'הועד הפועל המשותף של הפרדסנים היהודים והערבים' את הפעילות בענף ואת המשבר הכלכלי המתמיד שבו נמצא בשש השנים של מלחמת העולם השנייה. אין זה המקום לפרט את מכלול פעולות המועצות לשיווק ולפיקוח; אנו עושים זאת במקום אחר.⁴⁸ נציין פה רק כי

46 Arend Lijphart, 'Constitutional Design for Divided Societies', *Journal of Democracy* (2004), pp. 96-109; John McGarry and Brendan O'Leary, *The Northern Ireland Conflict: Consociational Engagements*, Oxford and New York 2004; בן-פורת, *ישראל/פלסטין וצפון-אירלנד*.

47 הפרוטוקולים של המועצות וכן מסמכי הדיונים בחוגי ממשלת ארץ-ישראל ומשרד המושבות הבריטי בנושא ענף הפרדסנות בשנים שבין 1939 ל-1948 נמצאים בארכיונים שצוינו בהערה 32. ברצוננו להודות לפרופ' קובי מצר שבתחילת מחקרנו הציע, בין השאר, שנעיין במסמכים הקשורים למועצות לשיווק ולפיקוח פרי ההדר המנדטוריות.

48 Kabha and Karlinsky, *The Lost Orchard*

עיקר תפקידן היה לנסות ולמנוע את קריסת הענף. מטרה זו הושגה בעיקר הודות לעזרת הממשלה, שערכה להלוואות שנתנו הבנקים לפרדסנים לצורך קיום עיבוד שוטף כלשהו של המטעים עד שתסתיים המלחמה והייצוא יתחדש. עם זאת הירידה באיכות העיבוד ועצירת היצוא הביאו לעקירת כרבע משטחי ההדרים שהיו בבעלות יהודית לפני פרוץ המלחמה וכעשרים אחוז משטחי ההדרים בבעלות ערבית. אף התפוקה לדונם ירדה באורח ניכר. מאמציהן של שתי המועצות להציל את הענף ולנהלו בעיתות משבר הקנו להן מוניטין חיובי רב ותמיכה רחבה בקרב הפרדסנים משתי הקהילות. במקביל התפתחו בקרב ההנהגות של שתי הקהילות יחסי ידידות וקרבה. עם תום המלחמה ולאור ההתאוששות האיטית של הענף מהפגיעה הקשה שספג במהלכה, לא היה ספק כי הארגון הדו־לאומי ימשיך להתקיים ולנהל את הענף גם לאחר 1945. לאור חשיבותו המרכזית של ענף ההדרים לכלכלת שתי החברות, ולמרות החרפת האלימות ההדדית בין היישוב הציוני לחברה הפלסטינית בשנים שלאחר סיום מלחמת העולם, גם ההנהגות הפוליטיות של שתי הקהילות הלאומיות הסכימו להמשיך ולקיים את המבנה הדו־לאומי הפרדסני. ואכן, הוא המשיך להתקיים עד אפריל 1948.

סיכום ביניים

מצאנו כי הסבר אפשרי להקמת המבנה הדו־לאומי הפרדסני שיסתמך על פרשנות מעמדית יעומד בסתירה לנתונים הכלכליים־חברתיים של הענף בעת הקמת האיחוד. הסבר הנשען על תפיסת המעמד כיסוד להתארגנות חברתית, כלכלית ותרבותית היה מחייב הקמת כמה ארגונים משותפים חוצי לאום שיושתתו על בסיס המעמד הכלכלי השונה שכל פרדסן נמצא בו. אולם הארגון המשותף שהוקם הושתת על השתייכות לאומית ואתנית, כאשר כל קבוצת לאום הייתה מפולחת מבחינה מעמדית.

אנו סבורים ששילוב התובנות של מנסור אולסון על התנאים הכלכליים המביאים להתארגנות קולקטיבית מחד גיסא, עם גישת 'המגעים הבין־קבוצתיים' מאידך גיסא, מסביר היטב את ההתארגנות הדו־לאומית הפרדסנית ואת הצלחתה. עמדנו על כך שבהיעדר יכולת לכפות הסדר מלמעלה, רק משבר כלכלי חמור יצר את התנאים הכלכליים שבהם היה כדאי לפרדסן היחיד להצטרף לאיחוד. במקביל היו צריכים להתמלא התנאים על פי גישת אלפורט וממשיכיו. הראינו כי נוצרו קשרים אישיים בעיקר בין האליטות. כמו כן הוכחנו שלאורך כל התקופה, משלהי המאה התשע־עשרה ועד הקמת האיחוד, אך בעיקר מהקמת שלטון המנדט, נערכו פעולות שמטרתן הייתה השגת מטרה משותפת: קיומו של הענף הארצי וחיוקו. מטרה זו הביאה להמשך שיתוף הפעולה הבין־מגזרי גם במהלכו של המרד הערבי. התנאי הרביעי, תמיכה של הרשויות והממשלה בפעולות ובארגונים משותפים – מקיומן של התערובות המשותפות ועד הקמת האיחוד – התקיים אף הוא. גם ההנהגות הפוליטיות של שתי הקהילות נאלצו לא להתנגד לאיחוד עם פרוץ המשבר של מלחמת העולם השנייה. אולם נראה שעד 1939 לא התקיים התנאי החמישי והחשוב ביותר לפי מודל 'המגעים הבין־קבוצתיים': יצירת שוויון בסטטוס של שתי הקבוצות ובראיית הציבור אותן כשוות סטטוס.

השוויון בסטטוס נבע בראש ובראשונה מהשוויון הכלכלי שאליו הגיע הענף לקראת סוף שנות השלושים הן מבחינת המבנה של הפרדס היחיד והטכנולוגיה שהושקעה בו הן מבחינת היקף השטח הנטוע והיקף היצוא, שהיו זהים כמעט בשתי הקהילות. תשתית כלכלית זו יצרה גם שוויון בסטטוס במפגשים הרבים ובדיוני הוועדות המשותפות בעשר השנים שבין אירועי 1929 לפרוץ מלחמת העולם השנייה. השוויון בסטטוס חוזק גם הודות למדיניותם השוויונית של הבריטים כלפי הענף. הצלחת המבנה הדו־לאומי הפרדסני והיוקרה הרבה שלה זכה בשנות המלחמה הביאו את שני הצדדים להחליט להמשיך לקיימו למרות שנות האלימות הקשה שמתום מלחמת העולם ועד 1948. לבסוף, אף לממשלת המנדט ולממשלה בבריטניה היה משקל חשוב ביצירת המבנה הדו־לאומי הפרדסני ובהמשך קיומו. הבריטים יצרו 'מלמעלה' מבנה שוויוני של שיתוף כוח שבניגוד להצעות למבני שיתוף פעולה פוליטיים שעלו מעת לעת בתקופת המנדט, זכה להסכמת שתי הקהילות הלאומיות. יתר על כן, הם העמידו עצמם כגורם חיצוני שדרכן את שתי הקהילות הלאומיות להתאחד מולו 'מלמטה' במבנה דו־לאומי מקביל לזה הרשמי.

נכבה

לפי תוכנית החלוקה מנובמבר 1947, כ־85 אחוז משטחי ההדרים שבארץ, ובכלל זה הרוב המכריע של פרדסים שבבעלות פלסטינית, אמורים היו להיות בגבולות המדינה היהודית. עבור הנהגת הפרדסנים, המבנה הדו־לאומי שנוצר נתפס כדרך הנכונה והברורה ביותר להמשיך את פעולת הענף גם לאחר צאת הבריטים. כמשתמע היה בכך גם חזון מעשי של קיום דו־לאומי במדינה היהודית העתידה לקום. ביטוי לכך נתן יצחק רוקח בדברים שנשא לפני אנשי משק יהודים בפברואר 1948. הוא קרא למנהיגים היהודים להכריז שישמרו על מבנהו החוקי והארגוני של הענף ושיבטיחו את זכויותיהם החוקיות של החברים הערבים ואת המקום השמור להם:

על מנהיגנו להכריז כי בכוונתם לשמור על מתכונתה החוקית והארגונית של המועצה [לשיווק פרי הדר] כפי שהיא היום, ללא [עשיית] כל שינויים מהותיים. מרמזים שנתקבלו מאת המנהיגים של מגדלי ההדרים הערבים, נהיר כי הם מודאגים באשר למעמדם העתידי במדינה היהודית. על כן, חיוני להבטיח את הזכויות של מגדלי ההדרים הערבים והייצואנים הערבים במועצה, ולאשש את מקומם המובטח בה.⁴⁹

כידוע, העמדה הדו־לאומית שנקט רוקח בפומבי בפברואר 1948 לא נתקבלה. כפי שהראה גיא בן־פורת, ארגונים כלכליים־חברתיים שמנסים לתרום ליישוב סכסוך לאומי שהם חלק ממנו, מוגבלים בכך שאין בידיהם ההון הסימבולי והפוליטי ההגמוני המצוי בידי ההנהגות הפוליטיות. ב'רגעי אמת' של משבר, טוען בן־פורת, נסוגות ההנהגות הכלכליות־חברתיות

מפני עוצמתן ההגמונית של ההנהגות הפוליטיות.⁵⁰ ואכן, לקראת אפריל 1948 פסקו המועצות לפעול, אם כי הן לא פורקו רשמית, ונכסיהן חולקו בין שתי הקהילות הפרדסניות. רוב ראשי הענף הפלסטיני עזבו את מקום מגוריהם למקום בטוח יותר להם ולמשפחותיהם. ראשי הענף היהודי נקטו עמדה אמביוולנטית ביחס למציאות החדשה. כמו בכל סכסוך אתני ולאומי, ההחמרה במצב הסכסוך הגבירה גם בקרב ראשי הענף היהודי את הזדהותם עם קבוצת ההשתייכות הראשונית.⁵¹ ב־7 במאי 1948 ביקר רוקח בחיפה, לאחר שנכבשה על ידי כוחות ה'הגנה'. וכך הוא כתב ביומנו:

בקרתי בשבוע זה בחיפה הנכבשת ונהניתי למראה עיני. הנמל כולו יהודי [...] עברתי את הבורג', את החמרה, את תחנת הרכבת וכל מיני מקומות אחרים שמשך חדשים לא דרכה בהם רגל עברית [...] אבא חושי – מושל העיר בעתיד הקרוב – שכב בבית החולים כתוצאה משבר ברגל. בקרתי וראיתי איך הוא מנהל את כל עניני העיר מחדרו. הוא זועף על שלא התנהגו כהוגן עם הערכים במקרים ידועים – למשל לא שמרו תמיד על המסגרים, או שלקחו את מחסני הסחורות של הערכים מבלי לשלם להם [...] מצב הרוח בחיפה מרומם.⁵²

ב־23 ביוני 1948 נשלחו לחברים הערכים במועצות ההדרים מכתבים רשמיים מטעם משרד החקלאות של הממשלה הזמנית הישראלית, המזמינים אותם להשתתף בישיבת היסוד של גוף פיקוח חדש שיוקם. המכתבים חזרו חתומים כלעומת שבאו, ועליהם מוטבעת ההודעה: 'להחזיר לשולח, אין שירות [דואר ביפו].'⁵³

כך נסתיימה דרכן של המועצות הדו־לאומיות, במקומן הוקמה המועצה לשיווק פרי הדר של המדינה שזה עתה קמה ובה היו רק נציגים יהודים ישראלים, רובם ככולם חברי המועצות המשותפות של ימי המנדט. בהתבטאויותיהם הפומביות ובמאמרים בעיתונות התקופה לא הזכירו חברי המועצה לשיווק הישראלית ולו ברמז שרק חודשים ספורים קודם לכן הם היו חברים בארגון דו־לאומי ציוני־פלסטיני ותמכו בהמשך קיומו.

במהלך קרבות מלחמת 1948 ולאחר סיומה הועברו רוב שטחי ההדרים שהיו בבעלות פלסטינית לידים יהודיות. חלק ניכר מהשטחים האלה עבר לאחריות הקואופרטיבים היהודיים הפרטיים הגדולים, ל'יכין' ולמושבים ולקיבוצים, ונוהל גם בידי ההנהגה היהודית הוותיקה

Guy Ben-Porat, 'Between Power and Hegemony: Business Communities in Peace Processes', *Review of International Studies*, Vol. 31 (2005), pp. 325-348 50

Chaim Kaufman, 'Possible and Impossible Solutions to Ethnic Civil Wars', *International Security*, Vol. 20 (1996), pp. 136-175; Roger Petersen, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*, Cambridge and New York 2002 51

יומן רוקח, 7 במאי 1948, אצ"מ, 323/449A. 52

א"מ, ג-16/2193. 53

של הענף.⁵⁴ אך מאחורי הקלעים ניסו ראשי הענף היהודי לסייע לחבריהם בהנהגת הארגון הדו־לאומי להשיב להם את רכושם ואף להתיר להם לשוב למולדתם. בינואר 1950 שלחו חמישה אישים שהיו להם יחסי ידידות וקשרים עסקיים עם ראשי ענף הפרדסנות הערבית מכתב אל שר החוץ משה שרת. במכתבם ביקשו החמישה, אשר שניים מהם – יהודה חורין ויצחק רוקח – היו אף חברים במועצות המשותפות, לתת רשות כניסה לארץ 'לארבעה ערבים שהיו לשעבר חברים במועצת ההדרים הארץ־ישראלית ולאמנת ראש עיריית יפו המנוח, הם ומשפחותיהם'.⁵⁵ תשובתו של שרת הייתה שלילית וביטאה באופן חד־משמעי את המדיניות לחסימת השיבה שנקטה ממשלת ישראל עוד במהלך המלחמה: 'אולם היתר כניסתם של אלה אי אפשר שלא ישמש פתח־פה לתביעה דומה מצד רבים אחרים. הוא מוכרח ללבות מחדש במחנות הפליטים את התקוה לחזור לארץ ולערער את הלך הרוח של התפשרות עם גזירת ההשתקעות בארצות אחרות, אשר כה חשוב לנו להפיצו ולחזקו'.⁵⁶ מנקודת הזמן שבה נכתבה תשובתו של שרת אפשר אכן לטעון שהמגמה ההגמונית בתנועה הציונית ליצירת מולדת ישנה־חדשה, ששילבה לאומיות עם קולוניאליזם התיישבותי, הגיעה לידי מימוש. מבני ביניים, כמו המבנה הדו־לאומי הפרדסני, שניסו למתן דחף זה רוסקו. ברם, מנקודת הזמן שבה נכתב מאמר זה נראים הדברים מעט אחרת. מראשית שנות השבעים של המאה העשרים נמצאת ישראל בתהליך מתמשך שממאן להפסיק, של דה־קולוניזציה צבאית וטריטוריאלית מבחוץ ושל ערעור על עיקרים מהותיים של משטר היסוד הישראלי מבפנים. תהליכים אלה הם שאפשרו, בין השאר, גם את ערעור הנרטיב הציוני־ישראלי ההגמוני ואת שובו של המודחק הפלסטיני.⁵⁷ הכיוון החדש שבו נע עתה מחקר הקולוניאליזם ההתיישבותי מדגיש מבני ביניים, מרחבים היברידיים ונקודות מפגש משותפות לא רק בתהליך הקולוניזציה אלא אף בתהליכי הנסיגה ממנה. ייתכן שהמחקר המשותף הזה הוא חלק מהבניה מחדש של מציאות של שיתוף, כבוד ושוויון.

54 ארנון גולן, שינוי מרחבי – תוצאות מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1950–1948, שדה בוקר 2001, עמ' 201–256.

55 אצ"מ, 323/259A; מדובר באלמנתו של ראש עיריית יפו, עבר־אל־ראוף אל־ביטאר.

56 שם.

57 Nahum Karlinsky, 'Double Decolonization and the Loss of Hegemony', in: Simon Rabinovitch (ed.), *Defining Israel: The Jewish State, Democracy, and the Law*, Cincinnati, OH 2018, pp. 275–292

הארכיון הציוני המרכזי
THE CENTRAL ZIONIST ARCHIVES

שר החוץ

הקריה, ד' באדר התש"י
24 בפברואר 1950

מס' 157/50
31116/2154/1110

לכבוד
ה' צ. איזקסון, י. חורוץ, י. טוקסלי, ג. מכנס וי. רוקח,
תל - אביב.

א.ג.

קבלתי את מכתבכם מ-23 בינואר ש"ז בו אחס מבקשים מחן רשות כניסה לארץ לארבעה ערבים שהיו לשעבר חברים במועצת ההדורים הארץ-ישראלית ולאמנת ראש עיריית יפו המנוח, הם ומשפחותיהם.

למען הסדר עלי להעיר, כי הרשות שאליה יש לפנות בבקשת רישיונות כניסה לארץ היא משרד העליה ולא משרד החוץ. אולם אני מבין כי פנייתם אלי משום אפיה המדיני המובהק של בעיית מחן רישיונות הכניסה במקרה המיוחד הזה ולכן הנני מלמד היתר לעצמי להחזיר לכם חשוכה ישירה על פנייתכם.

וראי לא נעלם מכם, כי הדבר אשר אחס מבקשים עומד בסחירה גמורה למדיניותה המוצהרת של הממשלה בשאלת החזרת הפליטים הערבים, אשר היא שוקדת לקיימה בכל ההקפדה האפשרית, כהשענה על אישור הכנסת המדיניות זו ועל תמיכת דעת הצבור בה.

במשך הזמן נעשו נסיגות מרובים, הן מצד המעוניינים עצמם והן ע"י ועדת הפיוס, להביא את ממשלת ישראל לידי הסכמה לנהוג דין יוצא מן הכלל לגבי הפרדסנים שבקרבת הפליטים, לא רק על מנת להחזירם לארץ אלא מן העדפת זכותם על זכות המוני הפליטים מולדת העם, אלא על מנת להחזיר להם את פרדסייהם, הממשלה התנגדה לחלוטין למתן זכות בכורה כזו לקבוצה מיוחדת והתנגדותה בעינה עומדת.

איננו סבורים שאם יש לנהוג לפנינו משורה הדין לגבי איזו קבוצה, הרי הדבר מגיע דוקא לבעלי היכולת שבקרב הפליטים, בשעה שהמוניהם נשארים מופקדים למחסור. יתר על כן, דוקא התורתם של פרדסנים כרוכה בבעיה חמורה, באשר חזירתם מוכרחה לעורר מיד את שאלת החזרת רכושם ועלולה לפתוח פתח לחביעות משפטיהם הוות סיבוכים קשים.

2/...

אני מבין היטב, כי אתם מייחדים את בקשתכם למספר מצומצם
 בחכלית של אישים שהיו מהמהוגנים בקרב ערביי ארץ-ישראל ונתנו עדות
 ממשית למתינוחם בשתפם פעולה משך שנים עם חבריהם היהודים במוסד
 מרכזי משותף. אולם היחר כניסתם של אלה אי אפשר שלא ישמש פתחון-
 פה לחביעה דומה מצד רבים אחרים, הוא מוכרת לפרוץ מחדש במחנות
 הפליטים את התקוה לחזור לארץ ולערער את הלך הרוח של התפשרות עם
 גזירת ההשקעות בארצות אחרות, אשר כה חשוב לנו להפיצו ולחזקו.

ועל הכל, גם חזירתה של קבוצה קטנה זו תעורר מיד את בעיית
 רכושם הנטוש של החוזרים ותיצור סבך אשר יקשה מאד להחירו.

מכל הטעמים האלה הנני נאלץ להשיב את פניכם.

כשלעצמי הייתי מעוניין לדעת אם לא ברור גם לכם, כי החזרת
 פרדסנים פירושה החזרת פרדסים, ואם באמת אתם סבורים כי דינם של
 פרדסים ערבים נטושים להיות מוחזרים לבעליהם הקודמים.

בכבוד רב,

 מ. שר
 שר החוץ